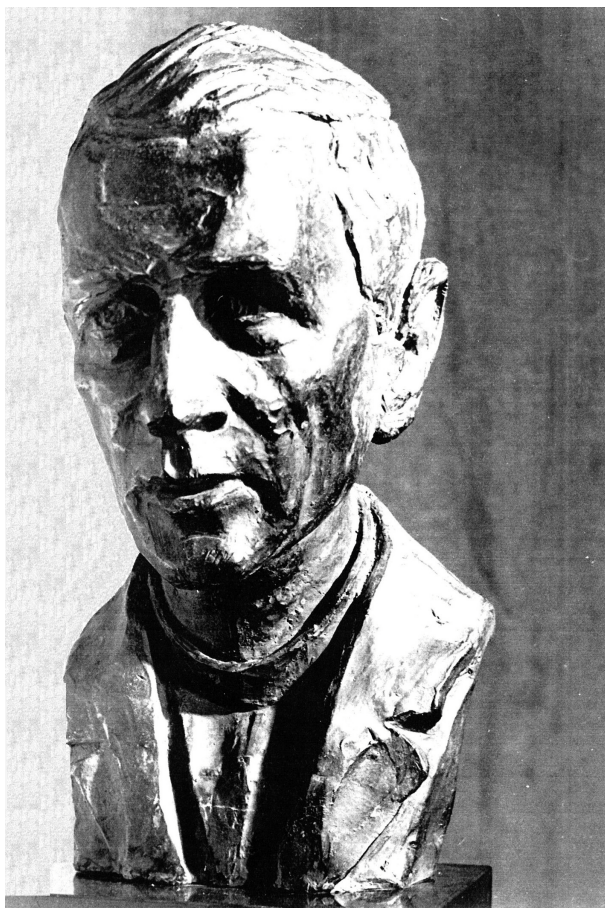

jrg. 12/nr. 4
augustus 2005

GAMMA

FORUM OVER ONZE ROL IN DE EVOLUTIE

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

TEN DIENSTE VAN

'HET GENOOTSCHAP TOT CONVERGENTIE VAN WETENSCHAP EN RELIGIE'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt elke twee maanden. Het tijdschrift staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie

(GCWR):

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting TdC. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Abonnementen gaan in op 1 jan. en worden zonder opzegging vóór 31 dec. stilzwijgend verlengd. U betaalt voor een jaargang van 6 nrs: € 17,-
Losse nrs kosten € 2,85 incl. porto.

Betalingen voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Vanuit Europa:

Id., o. v. v. het BIC: ABNANL 2A
en IBAN: NL15ABNA0413864952

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072-5332690;
e-mail: teilhard@planet.nl
internet: www.teilharddechardin.nl

Kopij: tot 3000 wrd., insturen vóór de 15e van elke oneven maand. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Commissie van aanbeveling:

Prof. dr. Sjoerd L. Bonting - em.
hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog
Prof. dr. S.W. Couwenberg - em.
hoogleraar staatsrecht, eindredacteur en oprichter van het tijdschrift CIVIS MUNDI
Dr. Taede Smedes - godsdienstfilosoof, 'scientific programme officer' v. d. European Society for the Study of Science and Theology (ESSSAT)

Aan dit nummer droegen bij:

Theo Balder, ir. werktuigbouw
Sjoerd Bonting, prof. dr.; em.
hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog
Benedict Broere, kunstenaar-filosoof
Jacques Chirac, president Frankrijk
Rutger Claassen, filosoof, jurist
Ben Crul, ir.; lid van studiegroep rond de procesfilosoof Alfred North Whitehead
Henk Hogeboom v.B., voorzitter bestuur St. Teilhard de Chardin
Jaap Holkema, drs., voorm. leraar wiskunde, godsdienstfilosoof
Martin Leiner, prof. dr. theologie
Herman Noordegraaf, dr. theologie; voorzitter Ver. Zingeving en Democratie
Wijbrand de Steur, ir., filosoof
Gerrit Teule, schrijver, stralings- en computerdeskundige
Koos Jaap van Zwieten, hoogl. anatomie, arts, dr. in de geneeskunde

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Ben Crul	Evolutietheorie en religie	p. 04-09
Henk Hogeboom v.B.	Onze keuze: wakker liggen of wakker worden	p. 10
Jacques Chirac	Boodschap aan ... het colloquium op 7 april 2005 bij de VN en de UNESCO t.g.v. de 50e sterfdag Teilhard de Chardin	p. 10-12
Martin Leiner	Pierre Teilhard de Chardin en de protestantse theologie	p. 13-18
Theo Balder en Charito Crahay	Verslag van de Teilhardherdenking in Clermont-Ferrand	p. 19
Theo Balder redactie	Een religieuze verklaring voor het ontstaan van water Pro-GAMMAatjes	p. 20-25 p. 25
Gerrit Teule	Van binnen of van buiten?	p. 26-27
Henk Hogeboom v.B.	Een Meesterzet?	p. 28-29
Koos Jaap van Zwieten	Wetenschap en waarneming	p. 30-33
Benedict Broere	Korte psychologie van de ID-filosofie	p.34-36
Herman Noordegraaf	Ds. W. Banning – een korte levensschets	p. 37-41
Rutger Claassen	Doorbraak, personalisme, socialisme - de geschiedenis en actualiteit van drie politiek-ethische leerstukken	p. 41-48
Jaap Holkema	Procesfilosofie	p. 49-56
Sjoerd L. Bonting	Voor u gelezen: Nebukadnezars droom en oud-christelijke mythen - twee boeken van Roger Lenaers	p. 57-58
Henk Hogeboom v.B.	Het geloof als verbeelding - over: Kuitert 'Hetzelfde anders zien'	p. 58-59
Wijbrand de Steur	Cees Dekker c.s. (red.) Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp? - Over toeval en doelgerichtheid in de evolutie	p. 60-63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Als aanslagen zoals in Londen en Sharm El-Sheikh op 7 en 23 juli jl. bedoeld zijn om de westerse samenleving te ontwrichten en op de puinhopen ervan een puur islamitisch rijk te vestigen, dan zijn hier mensen aan het werk voor wie onze huidige democratie ondanks haar joods-christelijke en humanistische traditie en ondanks haar technologische verworvenheden en de mede daaruit voortgevloeide sociale zekerheden het summum van verdorvenheid betekent. De theoloog Harrie Kuitert (p. 58/9) noemt ook hun geloof een vorm van 'verbeelding'. Religies die eraan vasthouden dat hun 'verbeelding' de waarheid vertegenwoordigt zijn volgens hem gedoemd te verdwijnen, hetzij door bestrijding vanuit een (ander) fundamentalisme, hetzij door leegloop. Het laatste is het geval als de 'verbeelding' niet meer wordt gedekt door de ontdekkingen van de wetenschap, dus als het godsbeeld niet meer te rijmen valt met het wereldbeeld. Ook de r.-k priester Roger Lenaers signaleert dat (p. 57/8). Betekent dat nu, dat God gedoemd is alleen in de gaten van onze kennis verder te leven? M.a.w. zijn we met onze wetenschap op weg het geloof in God steeds meer te reduceren en uiteindelijk totaal overbodig te maken? Ben Crul ontkent dat in zijn artikel 'Evoluтиetheorie en religie' (p. 04-08). Hij wijst op de rol van de procesfilosofie, die ook door Jaap Holkema nog eens in essentie wordt uitgelegd (p. 49-56). Daarmee wordt tegelijk gereageerd op de algehele verwarring, die Cees Dekker c.s. met *Intelligent Design* opriep door het boek *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp....* Ook bijdragen van Henk Hogeboom (p.10; 28/9), Gerrit Teule (26/7) en Wijbrand de Steur (p. 60/63) gaan hierop in. Beter dan uit te gaan van 'toeval' zoals (neo)-darwinisten doen of van 'ontwerp', zoals gebeurt in het kielzog van 'creationisten', is het om "elkaars talen te leren spreken", aldus Koos-Jaap van Zwieten (p. 30-33). De wetenschap moet zich bij de feiten houden, dus bij het *verschijnsel*, en het aan het geloof overlaten daaraan een beeld te ontlenuen.

In *Het verschijnsel mens* doet Teilhard de Chardin dat. In het proces van 13,7 miljard jaar na de oerknal zag hij een lijn, die de wetenschap thans in alle opzichten kan bevestigen. Het is de lijn van toenemende complexiteit door samenwerking van elementen, waarbij uitwisseling van informatie een grote rol speelt. In navolging van Teilhard riep de Franse president Chirac in de VN en de UNESCO ertoe op deze lijn van samenwerking en informatie-uitwisseling te volgen (p. 10-12). Teilhard immers zag de mens als erfgenaam van het evolutieproces, dat steeds tastend en zoekend zijn weg had gevonden niet naar meer 'verbeelding', zoals Kuitert ons wil doen geloven, maar naar meer bewustzijn van de wereld als zijn milieu. Zijn wetenschap bracht hem tot het geloof dat de mens door samenwerking zijn verantwoordelijkheid ervoor zou weten te nemen. Wellicht wordt minster Maria van der Hoeven in haar plannen voor het onderwijs gesterkt door een protestantse theoloog als Martin Leiner in Oost-Duitsland (p.13-18) en het bij de gedachten van Teilhard aansluitende personalisme van ds. Banning (p. 37-48).

Evolutietheorie en religie

Ben Crul

Op de suggestie van onderwijsminister Maria van der Hoeven dat wetenschap en religie met elkaar in gesprek zouden moeten komen over de merites van de evolutietheorie, is een stortvloed van publicaties gevolgd. Ook de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen is, zoals haar nieuwe president Frits van Oostrom op de televisie liet weten, op deze suggestie ingegaan. Het mag worden verwacht dat het desbetreffende debat nog enige tijd zal voortduren.

Opvallend is dat er tot dusver aan de *procesfilosofie* van Whitehead en Hartshorne nog geen aandacht is besteed. Dat is naar mijn mening een ernstige tekortkoming. Immers, op basis van die filosofie, waarmee de destijds opzienbarende zienswijze van Teilhard de Chardin over de evolutie is verdiept, zijn er over de evolutietheorie visies gepubliceerd die als *eye openers* kunnen worden beschouwd. Zij zouden dan ook aan het genoemde debat een waardevolle bijdrage kunnen leveren. Als een goed voorbeeld van zo'n publicatie geldt het boek *Reenchantment without Supernaturalism* (Hernieuwde bezieling zonder bovennaturalisme) van de Amerikaanse filosoof David Ray Griffin.¹

De suggestie van minister van der Hoeven wekt ten onrechte de indruk dat het voorgestelde debat gaat over een conflict tussen wetenschap en religie. Immers, zowel wetenschappelijk als religieus heeft de evolutietheorie sterke verankeringen gevonden. Daarbij kan in het bijzonder gedacht worden aan de denkbeelden van Teilhard de Chardin. Op indringende wijze heeft deze de gecombineerde evolutie beschreven van de materie tot complexere vormen en van de geest in een steeds intensievere centrering van het bewustzijn. Het is Whitehead geweest, die voor een niet alleen wetenschappelijke, maar ook religieuze verdieping van de denkbeelden van Teilhard de Chardin heeft gezorgd.

Procesfilosofie - een korte inleiding

Karakteristiek voor de procesfilosofie is haar analyse van het menselijke ervaren en van ervaringsgebeurtenissen zonder dat zij er daarbij direct van uitgaat dat er een God bestaat. De procesfilosofie zoekt bij die analyse naar algemeen geldende kenmerken. Zij begint echter bij de mens, omdat die het meest toegankelijk is. Ze verwijst naar alledaagse aspecten van het leven en is daardoor gemakkelijker te volgen dan het geval is bij andere filosofieën.

Dat het domein van het verleden bestaat uit voldongen feiten en het domein van de toekomst uit mogelijkheden is zo'n alledaags aspect. Het roept de vraag op hoe die

¹ Hierop is dit artikel gebaseerd. Een uitgebreidere uitleg vindt u in een bundeltje artikelen dat ik als inleiding op dit werk schreef. Deze bundel is verkrijgbaar door overboeking van € 9,- op bankrek. nr. 413864952 van de Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo, o.v.v. Griffin-boek.

feiten tot stand komen. De procesfilosofie had rechtstreeks als verklaring kunnen geven dat mogelijkheden 'worden' tot feiten door het handelen van de mens. Om twee redenen vond Whitehead deze verklaring onbevredigend.

De eerste reden is dat deze verklaring onvoldoende aansluit bij het aspect dat de werkelijkheid zich aan de mens toont als een reeks van vele opeenvolgende gebeurtenissen. Whitehead spreekt daarom niet over de mens als zodanig, maar over de (door mij zo genoemde) *werkzame bestanddelen* van de mens. Die bestanddelen zijn kortdurend werkzaam doordat ze bij elke gebeurtenis de relevante feiten en mogelijkheden ervaren en tot een vrije beslissing komen om een bepaalde mogelijkheid te laten gebeuren. Whitehead noemde die, continu naar nieuwheid strevende werkzame bestanddelen *actuele entiteiten*. Zij ontleen hun identiteit aan de mens bij wie ze horen en ze dragen op hun beurt door hun handelen bij tot de identiteit van die mens. De entiteiten, die bij een mens horen, vormen samen een *gemeenschap*. Als we zeggen: die mens is onvriendelijk of juist vriendelijk, dan bedoelen we daarmee feitelijk dat de werkzame bestanddelen van die mens als zodanig handelend werkzaam zijn. Na hun verwerkelijking gaat de gekozen mogelijkheid als een voldongen feit over naar het domein van het verleden. Die voldongen feiten blijven in het domein van het verleden voortbestaan als objecten, die voor toekomstige werkzame bestanddelen ervaarbaar zijn.

De tweede reden is dat er, ook vóór het ontstaan van de mens, vele 'nieuwe' gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Het handelen van de mens biedt dus geen algemeen geldende verklaring voor de totale opbouw van de werkelijkheid zoals we die nu kennen. Onder meer omdat het verschijnsel 'nieuwheid' eigen is geweest aan de werkelijkheid vanaf haar begin, veronderstelt de procesfilosofie dat actuele entiteiten vanaf toen werkzaam waren bij het opbouwen van de wereld, zij het bij dieren, planten en andere 'wezens' op een minder bewuste wijze dan bij de mens.

De actuele entiteiten of werkzame bestanddelen zijn zó algemeen geldende elementen, die van de werkelijkheid eerst de 'bouwers' zijn en die daarna als voldongen feiten de 'bouwstenen' daarvan worden. Zij vormen, 'onder' de materiële basisstructuur van de elementaire deeltjes, de *dieptestructuur* van de werkelijkheid.

Het godsbeeld van de procesfilosofie

Is er in die dieptestructuur plaats voor een God? Zoekend naar een antwoord dringt zich de vraag op hoe die werkzame bestanddelen ertoe komen om te ervaren, te beslissen en te verwerkelijken. Whitehead meent dat zij worden gedreven door een onbedwingbare drang tot handelen. Ook dit is een alledaags, overbekend aspect van de werkelijkheid. Whitehead spreekt in dit verband van hun *creativiteit* en van *a creative advance into novelty*.

Deze zienswijze voert tot twee belangrijke aspecten van de procesfilosofie. Het eerste aspect is dat die creativiteit volstrekt neutraal is. Er is bij die creativiteit geen onderscheid tussen goed en kwaad. Het gaat bij deze eigenschap uitsluitend om het verwerkelijken van 'nieuwheid', van gebeurtenissen die, ook al zijn het herhalingen, 'nieuw' zijn.

Het tweede aspect is, dat de vraag waar die creativiteit vandaan komt, niet kan worden beantwoord. Ze *is* er gewoon. Het is, anders gezegd, een *ultiem* aspect van de werkelijkheid. Die eigenschap van de werkelijkheid is voor de evolutie onmisbaar. Maar is zij daarvoor ook voldoende?

Whitehead kon niet anders dan deze vraag ontkennend beantwoorden. We ontkomen er niet aan ons de vraag te stellen hoe het voor de actuele entiteiten mogelijk is geweest om, vanaf het begin, de wereld te doen ontstaan met de zeer vele complexe ontwikkelingen zoals we die nu kennen. De actuele entiteiten bestaan immers, in hun directe betrokkenheid bij de actualiteit, slechts kortdurend; ze kenden niet alle feiten uit het verleden; ze hebben slechts een beperkt inzicht in de mogelijkheden van de toekomst en ze waren onbekend met het doel waar de desbetreffende ontwikkelingen op waren gericht. Kortom, zij waren (en zijn) van een te beperkt '*niveau*' om uit zichzelf de wereld, zoals wij die nu kennen, te doen ontstaan. En toch: die wereld is er.

Whitehead zag als enige oplossing van dit probleem dat de actuele entiteiten zijn *gecoached* door een wezen, dat de bovengenoemde menselijke beperkingen overstijgt en dat daarom *bovenmenselijk* moet worden genoemd. Dat wezen kunnen we met de naam *God* aanduiden. We moeten ons daarbij echter wel realiseren dat we aan dit wezen slechts die eigenschappen mogen toeschrijven die nodig zijn voor het vervullen van de bovenbedoelde taak. Griffin spreekt in dit verband over God als *een persoonlijk geordende gemeenschap van goddelijke actuele entiteiten*, een uitdrukking die hij uitvoerig toelicht. Die God is weliswaar bovenmenselijk, maar niet bovennatuurlijk. Met dat laatste bedoelt Griffin dat God niet naar goeddunken, desnoods tegen de natuurwetten in, met de wereld kan handelen. Hij is niet almachtig en - wat een zeer belangrijk aspect is - hij is niet dwingend (*coercive*), maar overredend (*persuasive*).² Ook is God volgens de procesfilosofie niet alwetend. Hij kent wel al wat gekend kan worden, maar de toekomst kent ook God slechts als een domein van mogelijkheden; de mens zou anders niet vrij zijn. Hij kent wel de *afloop*, maar niet het precieze *verloop* van de toekomst.

Uit het voorgaande blijkt dat - voor de procesfilosofie - God *in* de werkelijkheid (dus niet daarbuiten of daarboven) wel een heel bijzondere plaats inneemt, maar niet een uitzonderingspositie. Ook God ervaart de feiten en de mogelijkheden van

² Griffin vond deze visie die afkomstig is van Plato, de belangrijkste ontdekking in de geschiedenis van de religie.

de wereld en hij komt tot beslissingen over wat hij, gedreven door zijn visioen van goedheid, waarheid en schoonheid, aan de wereldlijke actuele entiteiten als *initial aims* (d.i. verlokkingen of ingevingen) voorhoudt. Die beslissingen zijn mentale gebeurtenissen omdat God *wat* er in feite gebeurt aan de wereldlijke werkzame bestanddelen zelf overlaat. Deze zienswijze heeft een belangrijke praktische consequentie. Het betekent immers dat het vervullen van de wil van God of van Allah geen motivatie en geen goedkeuring kan of mag opleveren voor menselijke handelingen. De mens is in deze visie namelijk zelf degene die over zijn handelingen beslist en de verantwoordelijkheid daarvoor moet dragen.

Opgemerkt moet nog worden dat de bovenbeschreven visie geen *God in the gap*-oplossing³ betekent. Het gaat immers niet om incidentele 'gaten' in de verklaring van de werkelijkheid, maar om de opvulling van een structureel gebrek aan 'niveau' van de wereldlijke actuele entiteiten. Deze visie betekent ook dat er in de werkelijkheid twee ultieme aspecten zijn, namelijk: God en de creativiteit. En deze zijn geen concurrenten van elkaar! Immers, de creativiteit is een onpersoonlijke, neutrale, 'blinde' eigenschap, terwijl God, zoals gezegd, een persoonlijk geordende gemeenschap is van actuele entiteiten.

De vraag naar het waarom en het hoe van de evolutie

De procesfilosofie ziet God op basis van haar hierboven omschreven visie als de schepper van de evolutionaire kosmos zonder het kwaad van die kosmos aan God toe te schrijven. Griffin beschrijft de problemen van de neodarwinistische visie op de evolutie die voortkomen uit het atheïsme. In dat verband wijst hij op het conflict met het fossiele onderzoek en op het conflict met de vereiste mogelijkhedenvoorwaarden. Uit het voorgaande blijkt, dat Griffin pleit voor een theïstische kijk op de evolutie. Met andere woorden: terwijl hij het traditionele, creationistische scheppingsverhaal afwijst, speelt God naar zijn mening wel een essentiële rol in het evolutionaire proces. Hij spreekt in dit verband van het *naturalistische theïsme* van de procesfilosofie. Vervolgens komen onder meer de volgende vragen aan bod: **1.** Waarom is er een evolutionair proces? **2.** Hoe kan goddelijke beïnvloeding evolutionaire veranderingen teweegbrengen en hoe kunnen de sprongen in het evolutionaire proces worden verklaard, die er - zoals blijkt uit het onderzoek naar fossielen - kennelijk zijn geweest? Griffins antwoorden kunnen als volgt worden samengevat:

De eerste vraag is voor het traditionele theïsme met zijn leer van Gods almacht en van een schepping uit het niets (*creatio ex nihilo*) problematisch. De vraag is ook problematisch voor het atheïsme met zijn opvatting dat het evolutionaire proces geen doel heeft, hetgeen de opwaartse trend van de evolutie volkomen mysterieus

³ In NRC-Handelsblad (o.a. 4/5 juni jl.) werden meer dan tien ingezonden brieven opgenomen, waarin gevreesd of gesuggereerd werd, dat het door Maria van der Hoeven voorgestelde debat op een discussie over de "God van de gaten" zou uitlopen. (*red.*)

maakt. Dankzij haar naturalistisch theïsme kan de procesfilosofie beide vragen beantwoorden. Het beantwoorden van *de tweede vraag* over de goddelijke invloed op het evolutionaire proces en over de verklaring van de kennelijke sprongen die daarbij hebben plaatsgevonden, vereist een uitleg die ik in het kader van dit artikel als volgt wil inkorten:

Griffin wijst erop dat een van de redenen voor het verwerpen van een door God beïnvloed evolutieproces is geweest het ontbreken van enig besef hoe een goddelijke wezen het evolutieproces zou kunnen beïnvloeden. Dit probleem moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de kijk op de natuur als zou deze bestaan uit louter materiële deeltjes. Door de natuur echter te zien als samengesteld uit ervarende en beslissende werkzame bestanddelen lost de procesfilosofie dit probleem op. Zij legt uit hoe alle componenten van de wereld beïnvloed kunnen worden door een *Kosmische Geest*. Deze algemene uitleg wordt door Griffin aangevuld om daarmee de evolutionaire 'sprongen' te kunnen verklaren.

Kenmerkend voor die verklaring is, dat zij uitmondt in de hypothese dat er sprake is (geweest) van een continue goddelijk beïnvloeding en van een discontinue evolutie. Gods activiteit is continu omdat zij altijd en overal invloed uitoefent door het aanreiken van initiële ingevingen (*initial aims*); Gods activiteit is 'gradualistisch' in die zin dat schepselen er zelfs door goddelijke ingevingen niet toe kunnen worden gebracht om mogelijkheden te realiseren die volstrekt discontinu zijn. Mogelijkheden vertonen een ordening. We kunnen niet rennen voordat we kunnen lopen; we kunnen geen poëzie schrijven voordat we taal kennen. Griffin legt uit dat dit proces kan leiden tot 'sprongen' in de evolutie zonder dat zulke 'sprongen' een bovennatuurlijke ingreep vereisen. Teilhard de Chardin sprak in dit verband over 'drempeloverschrijdingen'.

Het antwoord van de procesfilosofie op de vraag waarom er kwaad is

Griffins antwoord wil ik enigszins verkort als volgt weergeven. "Als de procesfilosofie niet alleen een wereldbeeld verschaft dat wetenschap en religie laat convergeren, maar dat doet op een manier die het probleem van het kwaad (de *theodicee*) oplost, zou deze dubbele prestatie van het grootste belang kunnen zijn voor het geloof in God in de komende eeuwen. Haar oplossing voor het probleem van het kwaad is in ieder geval, zelfs door enkele van haar opponenten (Hasker 1994, 139), erkend als een van haar grootste verdiensten." De kern van de bedoelde oplossing is gelegen in de zienswijze van Whitehead dat God niet het enige vormende element is in de wereld, maar dat onder meer ook het eerdergenoemde kenmerk *creativiteit* een additioneel vormend element is. Het is deze toevoeging, waardoor er sprake is van een naturalistisch, niet bovennatuurlijk theïsme, waarmee het probleem van het kwaad wordt opgelost. Het feit dat er echt kwaad gebeurt, is dan ook niet in strijd met het geloof in het bestaan van God.

Intelligent design

In een artikel in de NRC van 18/19 juni betoogt ir. Joost Brakel, verwijzend naar het kwaad in de wereld, dat het beter zou zijn om de uitdrukking *intelligent design* te vervangen door de uitdrukking *stupid design*. Met deze provocerende uitspraak werd duidelijk geïllustreerd waar het onbekend zijn met de bovengenoemde oplossing van het probleem van het kwaad toe kan leiden.

De verhouding tussen wetenschap en religie

Volgens de procesfilosofie komt het erop neer dat er hoofdzakelijk twee oorzaken zijn voor het conflict tussen wetenschap en religie. Enerzijds is dat de associatie van de wetenschap met het zogenaamde 'wetenschappelijk materialisme'. Griffin gebruikt deze term om de volgende drie opvattingen samen te vatten die in wetenschappelijke kringen gangbaar zijn: de opvatting dat niet-zintuiglijke ervaringen moeten worden uitgesloten,⁴ vervolgens de opvatting die al het niet-materiële uitsluit en ten derde de opvatting dat er geen God bestaat. Griffin meent dat de wetenschap, ook in haar eigen belang, zich van deze drie opvattingen moet distantiëren.

Wat echter door de religie fundamenteel zal moeten worden afgewezen is haar associatie met het bovennaturalisme. Daarmee bedoelt Whitehead: "de idee van een goddelijk wezen dat willekeurig zou kunnen ingrijpen in de meest fundamentele oorzakelijke processen van de wereld". Er is immers maar één werkelijkheid. Dat is het domein van al wat menselijk en submenselijk is. Die werkelijkheid is met name vooral ook het intrinsieke domein van het bovenmenselijke wezen dat we met de naam God mogen aanduiden. Buiten die éne, ondeelbare werkelijkheid hebben we niets te zoeken.

Slot

Met dit artikel heb ik willen benadrukken dat de betekenis van de procesfilosofie in het bijzonder gelegen is in haar nieuwe wereldbeeld en haar nieuwe godsbeeld. In het kader van het door de minister voorgesteld gesprek is het zinvol om aan die filosofie aandacht te besteden, omdat zij aanleiding kan geven tot de ontwikkeling van een evolutietheorie die in principe zowel voor de wetenschap als voor de religie aanvaardbaar is.

⁴ De wetenschap huldigt weliswaar zelf deze opvatting niet altijd, maar meestal gebeurt dat wel als ze stelling neemt tegen de religie.

Onze keuze: wakker liggen of wakker worden

Henk Hogeboom van Buggenum

Opwinding in Nederland na het verschijnen van het boek *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp - Over toeval en doelgerichtheid in de evolutie*. De (katholieke) minister van OCW, Maria van der Hoeven, besluit om in het najaar een debat te houden over *Intelligent Design*. Veel telefoontjes naar onze redactie: "Waarom wordt Teilhard de Chardin nergens in de pers genoemd in de vele artikelen en ingezonden brieven? Zijn evolutieer is toch een alleszins acceptabele aanvulling op het (neo)darwinisme?" Ook de KRO meldt zich met de vraag: "Waarom is Teilhard in Nederland zo vergeten?" Op 8 juni jl. schrijft Christian v. d. Heijden er een artikel over op de website >katholiek nederland.nl<⁵.

Volgens Selma Drayer (Trouw dd. 26 mei jl.) liggen de meeste Nederlanders niet wakker van het probleem: "Het vraagstuk van de Grote Tekenaar houdt mij zelden uit de slaap". Maar waarom dan toch al die opwinding? Ik waag als antwoord: Als alles duidelijk toeval is, kan ik doen wat ik persoonlijk wil. Die vrijheid moet ik echter anders gaan invullen, als bewezen wordt dat evolutie een gezamenlijk doel heeft. Een logische consequentie is dan, dat ik mij hieraan onderwerp of me ervoor inspan. Ik heb aan mijn eigen leven (meer dan) genoeg. Ik, (mede) drager van de evolutie, kom nou! - Zo botst het individualisme op het personalisme.

Is Teilhard werkelijk zo vergeten? Wellicht bij ons als gevolg van de secularisatie of de dogmatische gezindheid van het katholieke leergezag. Van de hulpbisschop E. de Jong uit Roermond kregen wij op ons verzoek om bij de minister te pleiten voor deelneming van onze Stichting aan het debat de lapidaire mededeling: "Graag zal ik de Stichting "Teilhard de Chardin" onder de aandacht brengen bij de minister van OCW, mw. Maria van der Hoeven - àls ik haar tegenkom". Elders in de wereld blijkt men intussen een grote rol voor Teilhard te zien weggelegd in onderwijs en opvoeding, ter bevordering van de vrede en de convergentie van wetenschap en religie. Ik geeft hiervan slechts enkele voorbeelden:

I

Boodschap van dhr. Jacques Chirac, president van de republiek Frankrijk aan de deelnemers van het colloquium t.g.v. de 50ste sterfdag van Pierre Teilhard de Chardin

New York, donderdag 7 april 2005, aan de VN

Beste vrienden,

Met mijn eerste woorden bij de opening van dit colloquium dat gewijd is aan Pierre Teilhard de Chardin, die een bezielde visionair was met een universeel

⁵ De volledige tekst ervan plaatsten wij met toestemming van de schrijver op onze eigen website onder GAMMA jrg. 12 nr. 4 - augustus 2005, p. 04-12

bewustzijn, wil ik eer bewijzen aan Zijne Heiligheid Paus Johannes-Paulus II. Dit vanwege zijn onvermoeibare inspanningen ten dienste van de waardigheid van iedere mens, ten dienste van de verzoening en van de vrede. En om te herinneren aan deze boodschap van vertrouwen en hoop die hij heeft uitgedragen over alle continenten en die zo tekenend was voor de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, toen hij haar, nu tien jaar geleden t.g.v. de 50e verjaardag van de Organisatie, uitsprak.

Vandaag verenigt ons de herinnering aan Pierre Teilhard de Chardin, een halve eeuw na zijn dood. Een man, die, eveneens gedragen door zijn geloof en puttend uit zijn ervaring als man van wetenschap, de dringende behoeften van onze tijd heeft voorvoeld en zich heeft ingezet voor een veilige koers van de wereld in beweging. Vijftig jaar later vindt het werk van Teilhard de Chardin een bijzondere weerklank.

Hij was een van de eersten die de mensheid waarschuwde voor het gevaar - zoals hijzelf zei - "de planeet te plunderen" en die de noodzaak inzag voor de duurzame ontwikkeling, die optreedt zodra de mensen zich meer bewust worden van de natuurlijke, materiële en ecologische grenzen van onze planeet. Geplaatst tegenover de opwarming van de aarde, de sterk afnemende biodiversiteit, realiseren wij ons thans dat onze rijkdom en onze macht zich tegen onszelf kunnen keren. Dat de verlangens van de moderniteit een hypotheek leggen op de toekomst. Dat de verstoringen van het evenwicht, die wij door ons handelen veroorzaken, de uitbuiting van de natuur, het ongebreidelde zoeken naar eigen profijt, wellicht onomkeerbaar zullen zijn.

Wij beginnen maar net te begrijpen dat we nu een nieuwe relatie moeten zien te vinden tussen de mens en de natuur. Gedreven door een 'allesverterende' hartstocht voor geologie en de oorsprongsgeschiedenis van de mens heeft Teilhard zich lange tijd vanaf de vulkanen van Auvergne tot in de woestijnen van Egypte en langs de steppen van Azië gebogen over het waarom en het hoe van de bouw van de aarde. Hij heeft zich vanaf de ontdekking van de Pekingmens vragen gesteld over de evolutie van onze soort en de plaats van de mens in het heelal. Hij heeft een nieuwe filosofie van de vooruitgang ontwikkeld, die berust op een harmonieuze verhouding van de mens met de natuur, en hij heeft een nieuwe ethiek van solidariteit op mondiale schaal gedefinieerd.

Frankrijk, het eerste land ter wereld dat een verklaring over het milieuhandvest in zijn grondwet heeft opgenomen, heeft deze waarden van solidariteit *met* en verantwoordelijkheid *voor* het milieu tot de kern gemaakt van haar eigen sociale handvest en tegelijkertijd van haar inspanningen op internationaal niveau. Door dit engagement sluit Frankrijk zich aan bij de ideeën van Teilhard de Chardin. Hij heeft de convergentie die onze wereld thans kenmerkt voorvoeld, deze concentratie van de planeet op zichzelf. Hij verwachtte er een voortgaande toene-

ming van bewustzijn, een opgang van de mensheid naar meer solidariteit. Wat wij vandaag de globalisering noemen, heeft Teilhard gezien als de uitdrukking van de eenheid van de planeet, die het noodzakelijke verschijnen van een universeel bewustzijn, van een mondiaal burgerschap bevestigt.

Teilhard de Chardin verlangde naar een overkoepelend mondiaal systeem. Hij vestigde de aandacht op de preventieve rol van een internationaal kader, dat geschikt was om op een collectieve en solidaire wijze te reageren. Zijn ideaal van convergentie sluit aan bij de eisen van vandaag, waarin de morele noodzaak van waardigheid en rechtvaardigheid, van vrede en veiligheid, economisch belang en zorg voor de toekomst samenkomen. Voor dit kader heeft de totstandkoming van de VN de grondslagen hier zestig jaar geleden gelegd. Iedere dag dat de mondialisering voortschrijdt wordt de juistheid en de noodzaak ervan onderstreept. Met de hervorming van het vigerende systeem van de VN. Met de Organisatie van de VN voor Milieuzaken, waarvoor Frankrijk het voorstel deed. Met het dringende verzoek om te komen tot een betere economische en sociale controle op de globalisering, waarvan het idee dat in Monterrey door ons land werd gelanceerd langzaam maar zeker opgaat.

Al deze evolutionaire stappen die vanaf nu worden gezet; de eis van solidariteit en betrokkenheid die deze ondersteunt; onze niet-aflattende inspanningen om ervoor te zorgen dat de globalisering meer vooruitgang en welvaart voor allen zal betekenen: dit alles sluit aan bij hetgeen Teilhard de Chardin ons waarschuwend al aankondigde. Ik twijfel er niet aan dat hij heel gelukkig zou zijn als hij kon zien hoeveel energie daarin vandaag de dag wordt gestoken en hoe er een planetair bewustzijn opkomt en steeds meer vorm krijgt met de ambitie een wereldwijd politiek bestuur te vestigen, met de bevestiging van de universele waarden en de uitvaardiging van regels op wereldschaal.

Op het moment dat u uw werkzaamheden begint, wens ik eer te brengen aan het werk van de visionair Pierre Teilhard de Chardin, aan deze buitengewone geest die soms niet door zijn tijdgenoten werd begrepen, maar die de voorbode is van zoveel stappen in de evolutie van onze wereld en wiens intellectuele en morele oproep ons ook vandaag nog blijft inspireren. Ik dank u.⁶

⁶ Deze boodschap werd respectievelijk in de VN voorgelezen door dhr. De la Sablière, ambassadeur van Frankrijk bij de VN, en bij de UNESCO door dhr. Jean Gueguino, ambassadeur van Frankrijk bij de UNESCO.

II

Teilhard-herdenking in Jena op 7 juli 2005

De lezingen die tijdens deze herdenking werden uitgesproken verschenen tevens als boek⁷ onder de volgende titel:

James Birx / Nikolaus Knoepffler / Martin Leiner (Hg.): *Teilhard de Chardin: Naturwissenschaftliche und theologische Perspektiven seines Werks* - Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005 - ISBN 3-89971-232-3.

Hieronder volgt de vertaling van het slotgedeelte van het artikel van prof. dr. Martin Leiner (geb. 1940, hoogleraar systematische theologie met als hoofdvak ethiek aan de Friedrich Schiller Universiteit Jena).

Pierre Teilhard de Chardin en de protestantse theologie *Martin Leiner*

Concreet berust de betekenis van Teilhard voor de protestantse theologie mijns inziens op de volgende drie zuilen:

1. Teilhard de Chardin als inspirator
2. Teilhard de Chardin in een pedagogische context
3. Teilhard de Chardin in een ethische en liturgische context

1. Teilhard de Chardin als inspirator

Teilhard is vooral inspirator voor het grote project van de theologisch verantwoorde vorming van een wereldbeeld, voor een intellectueel bevestigende, christelijke visie op de wereld, zoals deze ons ook door de natuurwetenschappen wordt getoond. Dat Teilhard daarbij meer dan eens minstens in de buurt komt van heterodoxe uitspraken, is daarbij eerder een voordeel, omdat dit aantoonde, dat Teilhard geen primitieve apologetiek en geen naïef concordisme bedrijft, maar als christen datgene wat de natuur hem laat zien - en vooral dit - verder doordenkt en op zijn wijze interpreteert.

Teilhard's metaforen zoals die van de kosmische Christus, zijn denken in sferen en krachtvelden, alsmede enkele van zijn begrippen die herinneren aan het systeemtheoretische denken, zoals de complexificatie, de centriciteit of zijn 'wet van complexiteit en bewustzijn', staan thans ter discussie en vragen om een nieuwe kritische beschouwing. De ontdekking van de niet geringe parallellen tussen Teilhard en de Oekraïns-Russische wetenschapper Vladimir Iwanowitsch Vernadsky in de context van de westerse discussies is wellicht slechts een

⁷ De uitgever en de schrijver gaven ons toestemming een deel van dit boek in vertaling in ons tijdschrift *GAMMA* op te nemen.

verschijnsel van voorbijgaande aard, maar misschien kan hetgeen hij over de bio- en noösfeer ter sprake bracht tevens de aanzet vormen voor verdere interessante onderzoeken. Hoewel het al weer wat gedateerd is kan ook het antropisch principe blijven inspireren tot de vorming van hypothesen op het gebied van het natuurwetenschappelijk onderzoek. We zijn daarom ook niet zonder reden benieuwd hoe het werk van Teilhard de natuurwetenschappen en de protestantse theologie van onze tijd kan inspireren en verrijken. Voor protestantse theologen zou daarbij weleens bijzonder interessant kunnen zijn, dat Teilhard op het gebied van de christologie, de eschatologie en de scheppingsleer-antropologie nieuwe impulsen kan geven, die door het werk van Moltmann en Pannenberg nog niet allemaal volledig werden benut.

2. Teilhard de Chardin in een pedagogische context

Dat de natuurwetenschappen in de 17^e tot de 19^e eeuw een vaste plaats kregen in de canon van onderwijs en opvoeding geschiedde om redenen, die Teilhard niet vreemd zijn. De hemelen, die de eer van God verkondigen, het majestueuze van het firmament met al zijn sterren, de schoonheid van de schepping, dit alles moest aan kinderen en jongeren onder de aandacht worden gebracht. Dat motief was uitgaande van de vragen van kinderen vanuit de beroepspraktijk en wellicht ook ontwikkelingspsychologisch gedacht zeker de belangrijkste reden om fysica, astronomie, plant- en dierkunde, geologie en scheikunde in het leerplan van de scholen op te nemen. Hele generaties leerlingen vóór en na Kant werd de natuur als verwijzing naar God voorgesteld, hetgeen zeker vaak gebeurde met argumenten die tegenwoordig zowel natuurkundig als theologisch niet langer overtuigen.⁸

Tegenover de toenmalige theologische opvatting van de natuur vormde zich een natuurinterpretatie die kritisch stond tegenover het geloof en die probeerde aan te tonen, dat men ook zonder de hypothese van God de wereld kon verklaren. In wezen lopen deze discussies tussen grote wetenschappers tot vandaag de dag door, al is het nu zo, dat het niet meer gaat om bewijzen van het bestaan of niet-bestaan van God, maar om goede gronden het ene of het andere als optie plausibel te vinden. Een suggestie, die Teilhard ons geven kan, ligt daarom in de vraag: Waarom worden de wereldbeschouwelijke, theologische en filosofische kwesties zo relatief zelden in het natuurkundig onderricht gethematiseerd? Over de heerlijkheid van de schepping van God na te denken ofwel de onaannemelijkheid van een geloof in God aan te tonen kunnen belangrijke beweegredenen voor mensen zijn om een passie voor de natuurwetenschappen te ontwikkelen. In een situatie waarin

⁸ Een voorbeeld daarvoor is de pedagogiek van de schoolhervormer Christian Gotthilf Salzmann, die zelf van meet af aan door natuurtheologische ideeën en ervaringen gevormd was. Vgl. Rainer Lachmann *Die Religions-Pädagogik Christian Gotthilf Salzmanns. Ein Beitrag zur Religions-pädagogik der Aufklärung und Gegenwart*. 2. Aufl. Jena 2004. 244ff.

er gebrek is aan jonge studenten in de natuurwetenschappen en aan gevoel voor dit vak in de maatschappij als geheel, moeten de krachten van een religieuze of a-religieuze motivatie niet onbenut blijven, waarbij weliswaar noch het natuurwetenschappelijk werk door religieuze of anti-religieuze belangen mag worden gecorrumpeerd, noch de godsdienst voor wetenschappelijke doelen mag worden gebruikt en van haar eigen betekenis een verkeerd beeld mag worden gegeven. In elk geval schreef niemand minder dan Teilhard de Chardin zelf over het vermogen van de godsdienst om mensen te motiveren.

"Het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het godsbeeld op onze planeet zijn nauw verbonden met het verschijnsel van de hominatie [de menswording in de vroege geschiedenis van de mensheid - *Martin Leiner*]. Op exact hetzelfde moment dat het leven zich op zichzelf terugbuigt - en precies door dit gebaar - ziet het zich geplaatst voor het *probleem hoe te handelen*. Het komt als het ware uit een toestand van slaap tot zichzelf op de hellende en moeilijke weg van een voortschrijdende eenwording. Hoe moet het voor zichzelf deze aangeboren oeroude verplichting rechtvaardigen? Waar moet het niet alleen de legitimatie, maar de moed en de lust voor zijn inspanning vandaan halen? [...] Geen enkele overweging zou ons met recht ertoe kunnen brengen ook maar een stap te verzetten, als we niet weten dat de de weg ons op onze klim leidt *naar een of andere top, vanwaar het leven niet verder zal afdalen*. De enige mogelijke motor van het gereflekteerde leven is dus een absoluut, d.w.z. goddelijk punt als einddoel. De godsdienst kan tot opium worden. Ze wordt al te vaak als een eenvoudige verlichting van onze zorgen gezien. *Haar echte functie is het levensproces te dragen en te helpen bevorderen*".⁹

Teksten van Teilhard zou men dan ook aan jonge mensen in de lessen natuurkunde en biologie te lezen moeten geven.

3. Teilhard de Chardin in een ethische en liturgische context

De zienswijze van Teilhard, die zo hartverwarmend de materiële wereld verbindt met de lofprijzing van de schepper, heeft ook ethische consequenties. Ze houden meer in dan een positieve benadering van de techniek en vooruitgangsoptimisme. Deze behoren - zoals zijn tekst over de atoombom laat zien - tot de kanten van zijn ethiek, waarmee men het meest moeite heeft gehad. Teilhard ontwikkelt echter ook en veel meer *to the point* een denken gericht op eenwording van de mensheid, waarin het unieke van ieder individu niet nivellerend wordt weggepoetst, maar juist op een hoger niveau wordt gebracht. In het tijdperk van de

⁹ Pierre Teilhard de Chardin "Entstehung und Fortschritte der Gottesidee" in Günther Schiwy (red.) *Das Teilhard de Chardin Lesebuch. Ausgewählt von Günther Schiwy*. Solothurn/Düsseldorf 1987, p. 202 f.

globalisering is zijn denken van het *plus esse est cum pluribus uniri* daarom bijzonder actueel. Globalisering en menselijke vooruitgang in de geest van Teilhard zouden tegenwoordig mijn inziens niet op de eerste plaats een zaak kunnen zijn van diegenen die geloven in een door gentechnologie verkregen, wereldwijd met internet verbonden *Übermensch*, hoe we ons die ook moeten voorstellen. Zulke ontwikkelingen kunnen met betrekking tot het bereiken van het wereldomspannende doel dat Teilhard voor zich zag behulpzaam zijn, maar ook remmend werken. Dit doel van Teilhard is echter van geestelijke aard: Het is niet te scheiden van een versterkte mate van personalisatie. Op zijn laatst vanaf 1929 is Teilhard puur een personalistisch denker. In een brief uit dit jaar schrijft hij:

"Na de idee van het geestelijke neemt dat van de 'persoon' al gauw een buitengewoon snel groeiende betekenis in mijn beschouwing van de wereld aan. Ik vind de waarden ervan na een lange omweg terug op een manier, die mij volledig nieuw, duurzaam en 'aantrekkelijk' voorkomt.[...] Mijn denken wordt thans, zo zeg ik u, volledig ingenomen door het construeren van een wereld, die fysisch door de geest en de groeiende 'personalisatie' van de monaden verklaard wordt (een wereld, waarin de mens de sleutel en niet de afwijking zou zijn)." ¹⁰

Dit is ook richtinggevend voor het menselijk handelen: In zijn essay *L'activation de l'énergie* schrijft Teilhard over de noodzaak om de termen 'persoon' en 'individu' en de bijbehorende adjectieven niet met elkaar te verwisselen:

"Wat een centrum tot individueel centrum maakt is, dat het verschilt van andere centra rondom. Wat dat van de persoon kenmerkt, is, dat het in diepste wezen zichzelf is [...] In engere zin begrepen, als de individualiteit namelijk niet de onderscheiding, maar de scheiding van de zijnden aanduidt, neemt deze met de centrogenese (de wording van het centrum) af en ze wordt (in het punt Omega) tot nul gereduceerd, terwijl de personaliteit haar maximum bereikt". ¹¹

Niet het egoïsme van individuen, maar de gemeenschap van personen is het doel van de ontwikkeling, dat de mensheid uiteindelijk zal leiden en ook nu al moet leiden. Het christendom als de godsdienst, die de *persoon* Jezus Christus in het middelpunt plaatst, maakt dit personalistische karakter van het punt Omega zichtbaar. Door de hele noösfeer, ja door de hele ontwikkeling van de kosmos heen loopt vanuit Christus een personalistische lijn, die zich steeds duidelijker begint af te tekenen. In hun omvattende samenhang komt dit ook tot uiting in de context van de liturgische teksten die de mysticus Teilhard heeft geschreven.

¹⁰ Teilhard de Chardin, geciteerd naar Adolf Haas, *Teilhard de Chardin-Lexikon*. (zie hierboven) dl. II, p. 247.

¹¹ Teilhard de Chardin, geciteerd naar Adolf Haas, *ibid.*, p. 248f.

Denken en bidden staan immers voor hem toch al dicht bij elkaar. Al zijn teksten zijn in diepste wezen uiting van een zekere warmte en van een lofprijzing van de schepping, enige ervan dragen welhaast de vorm van een hymne. De teksten die na zijn dood in het boek *Hymne de l'Univers*¹² werden bijeengebracht kunnen als zodanig worden gekwalificeerd. Ernesto Cardenal, die erdoor werd geïnspireerd, zoals trouwens door het hele denken van Teilhard, nam rechtstreeks formuleringen ervan over in zijn *Cantico cosmico*. Een van Teilhards teksten, die een lofprijzing van God en tevens een geloofbelijdenis zijn, wil ik hier als voorbeeld van vele andere citeren:

« Oui, Mon Dieu, je le crois: et je le croirai d'autant plus volontiers qu'il n'y va pas seulement de mon apaisement, mais de mon achèvement: c'est Vous qui êtes à l'origine de l'élan, et au terme de l'attraction dont je ne fais pas autre chose, ma vie durant, que de suivre ou favoriser l'impulsion première et les développements. Et c'est Vous, aussi, qui vivifiez pour moi, de votre omniprésence (mieux encore que mon esprit ne le fait pour la Matière qu'il anime) les myriades d'influences dont je suis à chaque instant l'objet. – Dans la Vie qui sourd en moi, et dans cette matière qui me supporte, je trouve mieux encore que vos dons: c'est Vous-même que je rencontre, Vous qui me faites participer à votre être, et qui me pétrissez. Vraiment, dans la régulation et la modulation initiale de ma force vitale, - dans le jeu favorablement continu des causes secondes, je touche, d'aussi près que possible, les deux faces de votre action créatrice. »¹³

Het is de vraag of de protestantse theologie tot dit denken en bidden rechtstreeks toegang zal vinden? Bij Alfred North Whitehead, bij Carl Friedrich von Weizsäcker of bij Karl Heim vindt zij meer voor de hand liggende aanknopingspunten voor de thematisering van de verhouding tussen theologie en natuurwetenschappen. Deze schrijvers zijn ook daarom makkelijker toegankelijk, omdat in hun denken niet zoals bij Teilhard het als typisch katholiek ervaren eucharistische gevoel voor de materie voorkomt.

¹² de Nederlandse vertaling van *Hymne de l'Univers* verscheen als deel 18 in de Bibliotheek Teilhard de Chardin van Uitgeverij Het Spectrum, 1965, onder de titel *Het Loflied*.

¹³ Pierre Teilhard de Chardin, *Hymne de l'Univers*. Paris 1961. S. 136f. Nederlandse vertaling: Ja, mijn God, ik geloof het, en ik zal het des te gereder geloven daar niet alleen mijn vrede, maar ook mijn voltooiing in het geding is: Gij zijt het die aan de oorsprong staat van de levensdrang en aan het eindpunt van de aantrekkling, waarmee ik mijn leven lang niets anders doe dan dat ik de eerste stoot en de ontwikkelingsvormen ervan volg of begunstig. En Gij zijt het ook die met uw alomtegenwoordigheid (beter nog dan mijn geest het doet voor de stof die hij bezielt) voor mij de tienduizenden invloeden waaraan ik ieder ogenblik onderworpen ben, tot leven brengt. In het leven dat in mij opwelt en in deze stof die mij draagt, vind ik nog iets beters dan uw gaven: Gij zijt het zelf die ik ontmoet. Gij die me doet deelnemen aan uw wezen en die me kneedt. Waarlijk, in de regulering en de aanvangsmodulatie van mijn levenskracht, in het aanhoudende, weloverwogen spel van secundaire oorzaken, raak ik van zo nabij als maar mogelijk is de twee facetten van uw scheppende werkzaamheid." (Loflied, p. 68/69)

Tot slot moet ik daarom weer terugkomen op Herder en Hegel. Hun erfenis heeft in de 20ste eeuw niet altijd de juiste aandacht van de protestantse theologie gekregen. Met zijn uitbundige en beeldende voorstelling van de vorming door God van de mensheid in de natuur en de geschiedenis is Teilhard de auteur in de 20ste eeuw, die - bij alle verschillen - het dichtst staat bij de intenties en de denkstijl van Johann Gottfried Herder. Met zijn filosofie van de eenheid en vergeestelijking geeft Teilhard van een onverwachte, namelijk natuurwetenschappelijke, zijde krachtig steun aan de stelling, dat Georg Wilhelm Friedrich Hegel heel juist heeft gezien, dat de vereniging van wat gescheiden is tegelijk het leven van de liefde en het wezen van de geest is. Tegen alle tendensen tot verpulvering van de samenhang in de wereld zouden Hegel en Teilhard weer nieuwe impulsen kunnen geven voor een creatieve en daarom eenheid scheppende wijze van denken. Uitgaande van het kennisniveau, dat onze wereld thans heeft, wil dit dan zeggen, dat men van Teilhard kan leren en dat men Teilhard moet overstijgen.¹⁴

Verdere bijdragen aan het symposium en aan het boek :

- 1. Prof. dr. HJ. James Birx** *Das Phänomen Pierre Teilhard de Chardin*
- 2. Prof. dr. Nikolaus Knoepffler** *Teilhard de Chardin und Karl Rahner*
- 3. Dr. Werner Thiede** *Der kosmische Christus als Weltseele - Überlegungen zur Christologie Teilhard de Chardins*
- 4. David Alexander Lukaszek** *Teilhard, Ethik & Evolution*
- 5. Dr. Johann Dorschner und prof. dr. Ralph Neuhauser** *Evolution des Kosmos und der Punkt Omega*

III

Teilhard in Rusland

Op de website van de Russische radiozender Svoboda (Vrijheid) vonden wij een interview van een vol uur op 3 juli jl. over Teilhard de Chardin en de toenemende belangstelling die er in Rusland is voor zijn werk. Wegens ruimtegebrek kan dit interview nu niet worden opgenomen. Het zal echter in een komend nummer zo niet in zijn geheel dat toch in ieder geval in delen vertaald worden opgenomen.

¹⁴ Of dit ons dan ook weer dichtert in de buurt van Schelling en de romantische natuurfilosofie zal brengen moet nog blijken.

Verslag van de Teilhardherdenking in Clermont-Ferrand¹⁵

Theo Balder en Charito Crahay

Huishoudelijke zaken

Het congres was voortreffelijk georganiseerd door een groep van ca 20 personen, die er 1,5 jaar mee bezig waren geweest. Er waren ca 350 deelnemers; er reed een bus langs de verschillende hotels voor het ophalen en terugbrengen voor wie wilde en er was 's middags een goed diner voor 350 personen in het congrescentrum. Voor de congresgangers werd maandagavond in een kerk een fraaie uitvoering gegeven van *La Messe sur le Monde*, een gedicht van Teilhard de Chardin, op muziek gezet door Mr. Clement op verzoek van de voorzitter van het congres. Aan het avonddiner met Mongoolse musici namen ca 200 gasten deel. Ook kon men zich inschrijven voor een bezoek aan het geboortehuis van Teilhard en voor een dagbezoek aan Puy. Op woensdag 11 mei werd het congres afgesloten met een kerkdienst. In drie zaaltjes van een klein museum in Clermont-Ferrand was een fraaie tentoonstelling te zien over het werk van Teilhard de Chardin. Er waren foto's van zijn reizen, beelden van opgravingen, toelichtingen en exemplaren van zijn boeken, een videoreportage met muziek over *La Messe sur le Monde* etc.

Inhoudelijke zaken

Het congres was erop gericht de deelnemers op de hoogte te brengen van wat er allemaal de laatste tijd geschreven en bedacht was over de geschriften van Teilhard. Ik denk dat de lezers van *GAMMA* vrij goed op de hoogte zijn van dat alles, mede door de heruitgave in april van het boek van Max Wildiers over het denken van Teilhard de Chardin. Veel aandacht werd besteed aan de evolutie door lezingen met lichtbeelden, zoals over de vondst van de 100.000 jaar oude Pekingmens in de vorm dus van losse botten in een vulcaantrechter en over de ontwikkeling van de ruggengraat bij levende wezens. De evolutie kwam dwingend door deze beelden tevoorschijn met als blik in de toekomst mogelijk de evolutie naar een superbrein en de eeuwigdurende vereniging van de mensheid met de godheid. Dit alles werd heel boeiend gebracht door de vele geleerden.

Het deed mij een groot plezier, dat er zoveel goede wetenschappers bezig zijn om het begin van de evolutie te doorgronden. De lezingen gingen diep in op onderwerpen als kwantumtheorie, thermodynamica, onzekerheidsrelatie van Heisenberg, deeltjes-golfkarakter van licht, relativiteitsleer van Einstein etc. etc. en op de literatuurtafels in de wandelgangen lagen studieboeken over al deze onderwerpen. Alle voordrachten waren echter gebaseerd op een materialistische natuurfilosofie en daarmee krijgt men mijns inziens geen inzicht in het begin van de evolutie. Ik hoop natuurlijk dat de door mij ontwikkelde religieuze natuurfilosofie nog eens iets kan bijdragen aan het aanvaardbaar maken van het begin van de evolutie, want er is wel belangstelling voor.

¹⁵ Clermont-Ferrand is de hoofdstad van de Auvergne. In de nabijheid ervan groeide Pierre Teilhard de Chardin op in het plaatsje Sarcenat. Het symposium vond plaats van 11 t.m. 13 mei 2005.

EEN RELIGIEUZE VERKLARING VAN HET ONTSTAAN VAN WATER

Theo Balder

Inleiding

Gebaseerd op de ontdekking dat een materiedeeltje een onstoffelijke macht is die zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron, heb ik in het voorgaande artikel een religieuze verklaring kunnen ontwikkelen van het ontstaan van het heelal. Het heelal bleek geschapen te zijn door een Goddelijke Macht, die zich manifesteerde als een ontelbaar aantal boodschappers uitsproeiende oerstofdeeltjes, welke oerstofdeeltjes door hun uitgesproeiende boodschappers hun aanwezigheid in het heelal kenbaar konden maken. In mijn boek *Een religieuze verklaring van het gedrag der dode en levende materie* heb ik beschreven hoe een nieuw optredende onstoffelijke macht zijn boodschappers gaat toevoegen aan de reeds bestaande stroom boodschappers van een oerstofdeeltje, waarna deze boodschappers hun werk gaan doen door het aantrekken van andere oerstofdeeltjes onder de juiste hoeken op de juiste afstanden en zich bijvoorbeeld een elektron gaat vormen. Door een Goddelijke evolutionaire scheppingsdrang in de vorm van steeds nieuwe optredende onstoffelijke machten kunnen zich na elkaar elektronen, neutronen, protonen, atomen en moleculen vormen, gevolgd door levende organismen. Ik wil hierbij aantekenen, dat al deze materiedeeltjes dus ontstaan zijn door het verschijnen van nieuwe onstoffelijke machten en dat ze niet vanzelf ontstaan zijn of door toeval of kosmische straling of *survival of the fittest*.

In dit artikel wil ik het ontstaan van een molecuul water eens bespreken als voorbeeld van wat er allemaal voor onzichtbaars gebeurt bij het ontstaan van een zichtbaar lichaam¹⁶. Het zal daarbij blijken dat het ontstaan van water (en in principe van alle zichtbare lichamen) altijd *in vier stappen* gebeurt. Plato had in zijn natuurfilosofische beschouwingen verondersteld, dat de onstoffelijke ziel rechtstreeks een zichtbaar lichaam vormt uit de omringende materiedeeltjes, maar daarmee waren onoplosbare problemen ontstaan.¹⁷ Aristoteles had echter met een geniale intuïtie aangevoeld dat er tussen de ziel en het zichtbare lichaam een tussenstap¹⁸ moest zijn en dat daarin een soort instrument gevormd werd waarmee de ziel zijn werk kon doen. Door een grondig onderzoek van vele natuurkundige en biologische verschijnselen heb ik ontdekt, dat de opbouw van alle zichtbare lichamen in vier stappen gebeurt. We ontdekken daarbij dat een onstoffelijke ziel zijn werk doet met behulp van boodschappers, van krachten en van katalysatoren (bij levende creaturen DNA-moleculen genoemd). We krijgen inzicht in het *Intelligent Design* van de Schepping en de grootsheid van de Schepper.

¹⁶ Zichtbare lichamen zijn alle planten, dieren, mensen en dingen

¹⁷ Zie b.v. dr F.Stassen *Geschiedenis van de Wijsbegeerte der Grieken en Romeinen*

¹⁸ Zie prof.dr. A.P.Bos *De ziel en haar voertuig*

1^e stap: Het ontstaan van een ziel die met de vorming van water is belast

Uit de waarnemingen van het wetenschappelijk onderzoek heb ik kunnen ontdekken, dat elk materiedeeltje in wezen een onstoffelijke macht is die zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers. Elk materiedeeltje sproeit daarbij ook boodschappers uit die een eigen karakteristieke frequentie bezitten, waardoor een materiedeeltje in de omgeving dit materiedeeltje direct kan herkennen. *Maar omgekeerd ook duidt een boodschappers uitsproeiende bron op de aanwezigheid van een bijbehorende onstoffelijke macht.* Aangezien uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat ook een molecuul water boodschappers met een eigen karakteristieke frequentie uitsproeit, blijkt hieruit het bestaan van een eigen onstoffelijke macht die dit watermolecuul heeft opgebouwd. Alle onstoffelijke machten die belast zijn met de vorming van een kant en klaar zichtbaar lichaam¹ zoals in dit geval water, zal ik in het vervolg *ziel* noemen, of als er misverstanden dreigen desnoods de *waterziel*. Het woord 'ziel' heeft vele betekenissen, maar ik reserveer het woord *ziel* dus voor alle onstoffelijke machten die zich manifesteren als een kant en klaar zichtbaar lichaam. De onstoffelijke macht die dus een elektron vormt uit oerstofdeeltjes is dus de ziel van een elektron of zo men wil een elektronenziel. Evenzo is er ook een protonenziel, een neutronenziel, een mensenziel en is er dus ook een waterziel.

Ik wil er in deze studie van uitgaan, dat een Goddelijke Macht (of zo men wil de Goddelijke Almacht) een waterziel heeft geschapen met de bedoeling dat deze waterziel ergens water kan laten ontstaan in het stoffelijk heelal. De komst van water kan de voorbereiding zijn van de komst van levende organismen en de Goddelijke Macht moet dus weten waar het ontstaan van water zinvol kan zijn, dus b.v. op onze aarde. Als de Goddelijke macht water had willen laten ontstaan op een planeet waar b.v. nog geen waterstof en zuurstof aanwezig waren, dan was het ontstaan van water niet erg ver gekomen. De bovengenoemde Goddelijke Macht weet dus kennelijk waar in het stoffelijk universum water nodig is en of de voorwaarden voor de vorming van water aanwezig zijn. Alle zichtbare lichamen hebben dus evenals water eerst een ziel gekregen van een Goddelijke Macht, waarna deze ziel via enkele tussenstappen het bijbehorende zichtbare lichaam gaat vormen uit de omringende materiedeeltjes door het afwerken van een programma van aantrekkende en afstotende krachten.

2^e stap: De ziel vormt een onstoffelijke katalysator als tussenstap

Na een zeer uitgebreide studie met als basis de natuurfilosofie van Aristoteles¹⁹ en de waarnemingen gedaan door het natuurkundig en biologisch onderzoek ben ik tot de conclusie gekomen, dat elke ziel als tussenstap altijd eerst een zogenaamde katalysator gaat vormen. Een katalysator is een stof waarop een zichtbaar lichaam

¹⁹ Zie mijn boek *Een religieuze verklaring van het gedrag der dode en levende materie* hfdst. 2

groeit zonder zelf daarbij te veranderen. De ziel vormt als 2^e stap eerst een potentiële katalysator in *onstoffelijke* vorm, die pas later als 3^e stap overgaat in een stoffelijke vorm. Voor water blijkt *platina* een katalysator te zijn en de onstoffelijke waterziel heeft bij zijn benoeming een onstoffelijke platinavormende macht tot zijn beschikking gekregen, die door een bijbehorend programma van aantrekkende en afstotende krachten straks een ruimtelijke constructie van 78 protonen, 117 neutronen en 78 elektronen kan vormen. We moeten aannemen dat er protonen, neutronen en elektronen voorhanden zijn op de plaats waar de katalysator zal ontstaan, want anders gaat de vorming van platina niet door en moet de waterziel maar wachten tot de vereiste bouwstenen van platina voorbij komen.

Door gebruik te maken van een katalysator kan een Goddelijke Macht op een bepaalde plaats in het heelal water laten ontstaan. Misschien zijn er nog wel meer stoffen die als katalysator voor water dienst kunnen doen, maar platina is een goed voorbeeld van een katalysator en leent zich goed voor een onderzoek wat er nu precies gebeurt bij een katalytische reactie. Een Goddelijke Macht maakt in het stoffelijk universum gebruik van het hulpmiddel katalysator, om op de door hem gewenste plaats het door hem gewenste zichtbare lichaam te laten ontstaan. Er gebeurt niets door toeval of door kosmische straling of vanzelf, alles gebeurt door de wil van onstoffelijke zielen die door Goddelijke Machten benoemd zijn. Dit is dus het tegengestelde van de materialistische natuurfilosofie, waarbij alles gebeurt door toeval of door kosmische straling of door een onduidelijke werkzame kracht in het universum.

3^e stap: De overgang van een onstoffelijke naar een stoffelijke katalysator

Als de waterziel geconstateerd heeft dat de onstoffelijke platinavormer in potentie kant en klaar aanwezig is, gaat deze in opdracht van de waterziel over in een stoffelijke katalysator platina. De overgang van het onstoffelijke naar het stoffelijke ligt besloten in het wezen der materie, zoals dat door mij geformuleerd is als: Een materiedeeltje is een onstoffelijke macht, die zich manifesteert als een puntvormige bron die boodschappers uitsproeit. Bij de overgang van een onstoffelijke katalysator platina in een stoffelijke katalysator stel ik mij voor, dat een of ander bestaand materiedeeltje, b.v. een proton gepromoveerd wordt tot groeikern van een atoom platina. Het proton is dus een onstoffelijke macht, die zich manifesteert als een puntvormige bron die karakteristieke boodschappers van een bepaalde frequentie uitsproeit en die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers. Op het moment dat dit proton in bezit genomen wordt door de onstoffelijke platinavormende macht, op dat moment worden er aan zijn bestaande stroom boodschappers nieuwe boodschappers toegevoegd die uiteindelijk de voorbijkomende protonen, neutronen en elektronen onder de juiste hoeken op de juiste afstanden in de juiste volgorde gaan aantrekken tot er een compleet platina-molecuul is ontstaan. Naar wens van de betrokken waterziel kunnen er daarna meerdere atomen platina ontstaan om meer water te kunnen vormen

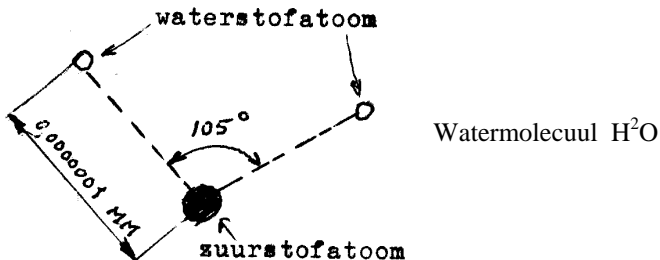
In de komende artikelen zal blijken, dat katalysatoren (bij levende materie DNA-molecuul genoemd) een sleutelrol gaan spelen in het natuurgebeuren. Reeds nu is het goed zich te realiseren, dat bij de vorming van water het platina maar een soort vlag is die aangeeft dat op die plaats zich daar een waterziel bevindt die het werk gaat doen. Het platina zelf doet niets en alleen de daarbij behorende waterziel doet het werk. Waarom de waterziel het platina als een katalysator heeft gekozen weten wij niet, maar er zal in de onstoffelijke wereld wel een reden voor zijn. Daarom kunnen de vreemdste stoffen als katalysator fungeren en voltrekt zich in de uitlaat van een auto eigenlijk een religieus gebeuren.

4^e stap: Het ontstaan van water op de katalysator platina

Aan het oppervlak van de katalysator platina vormt het *zichtbare lichaam* water. Zolang er nog geen katalysator verschenen is op de plaats waar water moet komen, zolang blijven waterstof en zuurstof bij elkaar in de atmosfeer en gebeurt er niets, ook al wachten we jaren lang. Zodra echter platina verschijnt, dan verbindt zich plotseling onder heftige warmteontwikkeling een atoom zuurstof met twee atomen waterstof tot water zonder dat het platina dus verandert.

Een katalytische reactie is voor de materialistische natuurkunde een onverteerbaar probleem. Iedereen voelt dat er iets geheimzinnigs, iets spiritueels gebeurt, maar veel verder dan wat vage zogenaamde verklaringen komt de natuurkunde niet, terwijl toch het gehele natuurgebeuren doortrokken is van katalysatoren, ook wel genoemd vitaminen, enzymen, hormonen, fermenten of DNA-moleculen. Ik wil nu eens onderzoeken wat voor religieus er precies gebeurt bij de vorming van water op het oppervlak van de katalysator platina.

De vorming van water wordt geheel gedictieerd door een betrokken waterziel en wel op de volgende manier: Uit een platina-atoom sproeien boodschappers met een bepaalde periodieke verandering in hun boodschappen (bepaalde frequentie) na elkaar de ruimte in. Ze dwingen een voor deze frequentie gevoelig passerend zuurstofatoom zich naar hun bron te bewegen. Zodra dit zuurstofatoom door de platinakatalysator is aangetrokken dicteert de waterziel de volgende stap in zijn programma van aantrekkende krachten. Het zuurstofatoom gaat nu twee stralen boodschappers uitsproeien onder een hoek van 105 graden zoals hieronder is afgebeeld.

Deze twee stralen boodschappers hebben ook ieder weer een bepaalde periodieke verandering in hun boodschappen (bepaalde frequentie) en dwingen twee voor deze frequentie gevoelige waterstofatomen naar het zuurstofatoom te bewegen. Als de twee waterstofatomen het zuurstofatoom bereikt hebben, vormt zich een molecuul water.

Zoals men uit bovenstaande afbeelding ziet blijven de twee waterstofatomen op een afstand van 0,0000001 mm van het zuurstofatoom steken. De twee waterstofatomen en het zuurstofatoom vliegen niet tegen elkaar aan en de vraag is natuurlijk hoe dat komt. Het is weer een van die verborgen vragen waar de materialistische natuurfilosofie eigenlijk geen antwoord op heeft en waar dan maar overheen gepraat wordt.

Ik meen dat de twee waterstofatomen op een afstand van 0,0000001 mm van het zuurstofatoom blijven steken omdat het zuurstofatoom daartoe twee soorten boodschappers uitsproeit. De ene soort boodschappers verlaat het zuurstofatoom in twee scherpe stralen onder een hoek van 105 graden waardoor het waterstofatoom met een constante kracht gedwongen wordt om naar hun bron (zuurstofatoom) te gaan. Tegelijkertijd tijd sproeit het zuurstofatoom *alzijdig* een andere soort boodschappers uit, waardoor het waterstofatoom bij nadering van het zuurstofatoom met een toenemende kracht afgestoten wordt.²⁰ Het is net als bij een gloeilamp, hoe dichter men bij de gloeilamp komt des te meer fotonen treffen de oog-lens en hoe helderder wordt de lamp. Of ook, hoe dichter het waterstofatoom bij het zuurstofatoom komt des te meer boodschappers treffen het waterstofatoom en des te groter wordt de afstotende kracht.

Er ontstaat op 0,0000001 mm een evenwicht tussen de constante aantrekkende kracht en de toenemende afstotende kracht. Alleen een spel van boodschappers kan verklaren waarom twee waterstofatomen onder een hoek van 105 graden en op een afstand van 0,0000001 mm onwrikbaar gekoppeld worden en waarom er alleen waterstofatomen aangetrokken worden en niet een andere soort atomen zoals bijvoorbeeld stikstofatomen.

Nadat het watermolecuul gevormd is verdwijnt de aantrekkende kracht die het zuurstofatoom aan het platinaoppervlak bindt en kan het watermolecuul zich vrij gaan bewegen. Het losgekomen watermolecuul blijkt nu van hoge temperatuur te zijn, wat betekent dat het boodschappers van een bepaalde frequentie gaat uitsproeien die wij warmtestraling noemen. Ook sproeit het vrijgekomen watermolecuul boodschappers uit van een bepaalde frequentie die alleen door watermoleculen uitgesproeid worden en waaraan de omgeving het watermolecuul kan herkennen. Het is begrijpelijk dat de materialistische natuurfilosofie niet veel anders kan doen dan maar wat vage dingen zeggen over katalytische reacties,

²⁰ Zie hfdst. 4 in mijn boek *Een religieuze verklaring van het gedrag der dode en levende materie*

evenwichtsstanden en hoeken waaronder atomen elkaar aantrekken. Alleen een religieuze natuurfilosofie geeft ons inzicht in het bestaan van onstoffelijke machten met de werking van de vele soorten boodschappers en het daaruit voortkomende gedrag der materie.

Naschrift

Uit de drie voorgaande artikelen is de alles beheersende werking van de vele soorten boodschappers gebleken. Een onstoffelijke macht kan door het uitsproeien van zijn boodschappers in vier etappen een atoom, molecuul of levend wezen laten ontstaan zoals hierboven beschreven voor het molecuul water. In het volgende artikel wil ik nog enkele actuele frustrerende natuurkundige problemen bespreken alvorens over te gaan op beschouwingen over het ontstaan van levende wezens. De gehele evolutie vanaf het ontstaan van het heelal tot op heden is mijns inziens alleen aanvaardbaar door hierin het optreden te zien van boodschappers en hun bijbehorende onstoffelijke machten.

Pro-GAMMAatjes:

- In het komend najaar organiseert DHO weer een cursus voor mensen die een vooraanstaande rol willen vervullen bij de invoering van duurzame ontwikkeling in het onderwijs. De cursus is in de eerste plaats bedoeld voor docenten, managers en kwaliteitscoördinatoren in het hoger onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs. Maar ook anderen kunnen meedoen, bijvoorbeeld medewerkers van adviesbureaus. De cursus levert informatie en ervaring op voor mensen die zich actief bezig (willen) houden met de invoering van duurzame ontwikkeling in het onderwijs. Wie dat wenst, kan na afloop van de cursus een vervolgtraject ingaan voor het verkrijgen van het AISHE Auditorcertificaat, een traject dat bestaat uit praktijk-oefeningen per persoon op maat. Maar de cursus is ook geschikt voor degenen die geen interesse hebben in het uitvoeren van audits maar zich willen concentreren op programma's om duurzame ontwikkeling in te voeren.

De cursus duurt 3 dagen. De data zijn: **29 en 30 september** (inclusief een overnachting) - **25 november.**

De kosten voor deelname bedragen 600 euro + BTW. Daarbij zijn het cursusmateriaal, de maaltijden en de overnachting inbegrepen. Tijdens de cursus komen de volgende onderwerpen aan bod:

1. De betekenis van duurzame ontwikkeling voor het onderwijs
2. Strategieën voor de invoering van duurzame ontwikkeling in het onderwijs
3. De relatie met kwaliteitsmanagement
4. De hulp die DHO kan bieden bij de invoering van duurzame ontwikkeling in het onderwijs
5. AISHE, het beoordelingsinstrument voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs
6. Inleiding in de vaardigheden van een auditor
7. De relatie met het Keurmerk Duurzaam Hoger Onderwijs en met de accreditatie van het hoger onderwijs
8. Ontwerp van een actieprogramma voor duurzame ontwikkeling in de eigen onderwijsinstelling.

Voor nadere informatie en aanmelding: Niko Roorda, tel. 013 4672239; mobiel 06 23976254, e-mail: nikoroorda@dho.nl.

Van binnen of van buiten?

Gerrit Teule²¹

Essentieel in de hele discussie over darwinistische evolutie versus *Intelligent Design* is de vraag, of de 'intelligente ontwerper', zo hij of zij al zou bestaan, een deel is van deze evolutie of dat deze kracht zelf aan de zijlijn staat en deze evolutie van buitenaf bestuurt. Orthodoxe gelovigen zien graag een externe kracht buiten de evolutie, die de zaak ontwerpt en beheert. In hun ogen is dat God. Het plan van deze ontwerper was al klaar, voordat de evolutie begon. Het is dan heel verleidelijk om aan deze ontwerper meteen begrippen te koppelen als almachtig, alwetend en alomtegenwoordig. Als *Intelligent Design* uiteindelijk kiest voor een ontwerper die naast de evolutie staat en de zaak van buitenaf bestuurt, dan hebben we te maken met deze verborgen agenda.

Maar wat nu als deze kracht helemaal niet van buitenaf komt, maar diep vanuit de materie en dat zij dus met de evolutie mee evolueert? Stel nu eens, dat deze kracht hetzelfde is als de elektromagnetische kracht, die in onze natuur (naast de twee kernkrachten en de zwaartekracht) verantwoordelijk is voor letterlijk alle vormen en structuren, inclusief de biologische, waar het in de evolutie om draait. Als de elektromagnetische kracht het allemaal gedaan heeft, dan is deze kracht wel alomtegenwoordig (zoals iedereen kan zien, die deze kracht bestudeert), maar niet alwetend of almachtig. Sterker nog, het ontwerp evolueert met ons mee, evenals de intelligentie die daarvoor nodig is, eerst miljarden jaren uiterst langzaam en van probeersel naar probeersel, maar verderop in de evolutie steeds sneller en vandaag zelfs met zevenmijlslaarzen. Het ontwerp loopt dus niet voor de evolutie uit, maar evolueert zelf mee, met vallen en opstaan. Ook de intelligentie heeft nog een lange evolutie nodig. Aanvankelijk werd er in de evolutie bij gebrek aan kennis uitvoerig gebruik gemaakt van het toeval. Maar naarmate de kennis toenam, werd er steeds minder aan het toeval overgelaten en vandaag neemt de mens zelf de evolutie ter hand (genetische technologie, betere instrumenten etc.). Daarbij houden we ons hart vast, want we moeten nog veel leren. De huidige mens is zeker niet het stralende eindpunt van deze evolutie. De evolutie is nog lang niet af en ook de mens is daarin een voorbijgaand verschijnsel, net zoals de uitstervende diersoorten. Wat verder evolueert is het bewustzijn, gedragen door een (menselijke) soort.

De priester en paleontoloog Pierre Teilhard de Chardin heeft deze gedachte over de 'binnenkant' van de materie als drijvende kracht achter de evolutie uitgebreid

²¹ Gerrit Teule is de schrijver van *De elektromagnetische mens, de rol van de elektromagnetische kracht bij de evolutie van het bewustzijn* en vertaalde *Electromagnetism and the Sacred* van Lawrence Fagg (Nederlandse titel: *Elektromagnetisme en het Heilige*). Beide boeken komen binnenkort uit bij Sigma Press, Tilburg

naar voren gebracht. De vraag die dan nog overblijft gaat over de drijfveer of doelgerichtheid achter de evolutie, zo aanwezig. Wat te denken van de 'wil om tot bewustzijn te komen', die diep in de materie verborgen ligt en die een onlosmakelijke eigenschap is van alle materie sinds de oerknal? De kernfysicus Jean Charon noemde dit psychomaterie en beschreef deze in 1977, compleet met geheugen, ordenend vermogen, communicatie en de mogelijkheid om in de natuur iets te doen, daadkracht dus. De basis voor deze daadkracht is de elektromagnetische kracht of, zoals de fysici ons zeggen: een oceaan van elektromagnetische interacties op kwantumniveau. De dichter zegt: een eeuwige dans van elektronen en lichtdeeltjes. Daar ligt het raakvlak tussen geest en stof. Om tot bewustzijn te komen, ontwikkelde de natuur na talloze experimenten en toevallige probeersels de bruikbare structuren zoals cellen, ogen, handen, hersenen en uiteindelijk ook taal en computers. Tot niets leidende experimenten werden en worden in de evolutie niet herhaald en dat wijst erop, dat toeval met geheugen iets heel anders is dan blind toeval, waar veel darwinisten zich op blind staren. Dode materie, zoals de orthodoxe materialistische wetenschap die ziet, bestaat in deze visie niet en heeft ook nooit bestaan. Het is misschien het beste om deze wil, die zich uitvoerig bedient van (of misschien wel identiek is aan) de elektromagnetische kracht, een andere naam te geven dan die drie door religie beladen letters. De kernfysicus en theoloog Lawrence Fagg noemt dit in zijn boek *Electromagnetism and the Sacred* 'het Heilige'. Deze naam heeft o.a. al het voordeel, dat de term onzijdig is en niet eenzijdig mannelijk. Het Heilige bestaat niet ergens buiten dit heelal, maar het is binnen in onszelf en overal om ons heen voortdurend aan het werk. We ademen het in en uit, we kijken ernaar, maar het is ook het kijken zelf, het licht en alle vormen en structuren, die we kennen en zijn. Kortom: alles wat evolueert naar een scherper, breder en dieper bewustzijn.

De elektromagnetische kracht kennen we tegenwoordig bij wijze van spreken 'als onze broekzak'. De kwantumelektrodynamica is het pronkstuk van de moderne wetenschap, uitstekend meetbaar en bestudeerbaar. Maar de reikwijdte van deze kracht in de richting van het bewustzijn blijft een mysterie. Als variant of aanvulling op de darwinistische evolutieer blijkt er in ieder geval veel meer mogelijk dan alleen maar het idee van *Intelligent Design* met haar (niet zo heel erg) verborgen agenda.

Cees Dekker, Ronald Meester & René Woudenberg (red.) *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp - Over toeval en doelgerichtheid in de evolutie* Uitg. Ten Have, Kampen 2005, ISBN 90 259 54 839, 350 blzz. € 24,90

Een Meesterzet? *Henk Hogeboom van Buggenum*

In het laatste hoofdstuk (20), getiteld *Ontwerp zonder ontwerper* komt de wiskundige prof. dr. Ronald Meester tot een opmerkelijke uitspraak. Opmerkelijk, omdat deze in één klap alle grond lijkt te ontnemen aan de verontwaardigde kritiek en de opwinding die het boek in de kringen van wetenschap en politiek heeft veroorzaakt. Deze uitspraak luidt letterlijk: "Natuurlijk is het voorstelbaar dat een kosmische intelligentie die voor ons onkenbaar is aan de basis staat van ons universum, alleen zal de wetenschap hier nooit enig uitsluitel over kunnen geven. In dat licht bezien is het woord 'ontwerp' simpelweg zeer ongelukkig gekozen." (p. 330). Waarom hij dan toch de 'ontwerpbeweging' verdedigt? Wel, heel eenvoudig! Zij "maakt duidelijk dat het darwinisme op kleine schaal wel werkbaar is, maar op grotere schaal vooral ideologie is. Het mysterie in de wetenschap komt weer een beetje op de agenda, en dat vind ik verheugend." (p.331)

Nou, dat het op de agenda kwam, dat kun je wel stellen. Een betere promotiestunt hadden Ronald Meester c.s. niet kunnen verzinnen. Het was wat je noemt een meesterzet. Hoe had je de gevestigde wetenschap beter op stang en in het geweer kunnen jagen dan zó? De dag- en weekbladen en TV-programma's als Rondon Tien en Het Elfde Uur sprongen er gretig op in. Heel Nederland werd opeens geconfronteerd met een onderwerp, waarvan niemand echt wakker leek te liggen. Onze minister van onderwijs Maria van der Hoeven zou er in het najaar een debat aan wijden. Bert Bakker van D66 spatte bijna uit elkaar: Zijn we eindelijk van het sprookje af, dat de kindertjes van de ooievaar afstammen, probeert men langs slinkse wegen via de evolutieleer het geloof weer het onderwijs binnen te sluizen. Nee, de scheiding van kerk en staat, de zuiverheid van wetenschap staan op het spel, bedenk dat wel!

Maar ...waar gaat het nu eigenlijk om in dit boek? Wel, volgens Ronald Meester om niets meer en niets minder dan de overdracht van informatie. Daarom pleit hij voor een ander woord dan het ongelukkig gekozen *ontwerp* in de titel van het boek, zoals bijvoorbeeld "'informatie-overdracht': Deze neutralere term... geeft duidelijker aan waar het wetenschappelijk om gaat" (p.332). In plaats van *Intelligent Design* of *ID* zouden we dan - vind ik, *HvB - Transfer of Information (TOFIN)* moeten gaan gebruiken. Immers, deze term houdt in tegenstelling tot 'ontwerp' geen metafysische bespiegeling of filosofische conclusie in, maar berust op natuurkundige waarneming van feiten: de evolutie verloopt via informatie-overdracht.

Wat is informatie?

In hoofdstuk 4, getiteld *Het mysterie van het leven*, gaat de hoogleraar moleculaire biofysica Cees Dekker onder het kopje *Informatie als sleutelbegrip* op deze vraag in. Hij stelt, dat informatie een van de karakteristieke kenmerken van levende systemen is. Aan de hand van het typewerk van de aap Charlie de Chimp legt hij op eenvoudige wijze uit wat nu eigenlijk wèl en wat geen informatie is. Hij toont aan, dat informatie gekoppeld is aan 'complexiteit' en 'specificatie'²². Deze termen zijn ontleend aan Wilhelm Dembski en diens werken *The Design Inference* (1999) en *Intelligent Design* (2002). Ook Ronald Meester gaat (in hfdst. 13 *Informatie en evolutie*) uitgebreid in op het hierboven genoemde werk van Dembski. Hoewel Dembski aldus Meester, "haarfijn heeft blootgelegd waar de ideeën van de (darwinist - HvB) Dawkins niet langer houdbaar zijn", loopt deze volgens hem echter "het gevaar het ene dogma voor het andere in te ruilen" (p. 219). Immers, Dembski wil de evolutie wiskundig beschrijven met een evolutionair algoritme. Maar "de informatie die in biologische systemen zit is alleen maar opmerkelijk voor ons omdat wij bepaalde achtergrondkennis hebben... Echter, binnen het wiskundige bouwwerk van Dembski is helemaal geen ruimte voor betekenis, juist omdat betekenis zich aan elke wiskundige omschrijving onttrekt". (p.220/1). Met andere woorden: de wiskunde kan wel via haar formules het zicht op 'gegevens' (*data*) verhelderen, maar niet op gegevens met slechts voor de ontvangende levensvormen toegankelijke of geldende betekenis (*information*).

Als Dekker dus schrijft, dat "DNA en eiwitten de structuur van taal hebben en informatie communiceren door middel van een sequentie van letters" (p. 96) is er niet simpelweg sprake van *data transmission*, het overbrengen van gegevens (*data*). Nee, de mogelijkheid tot herkenning van betekenis wordt zichtbaar door de uitwisseling van informatie (*Transfer of Information*). Het gebruik van het woord 'informatie' door Dekker is dan ook aanvechtbaar in de passage: "Realisering van ontwerp kan heel goed samengaan met een geheel geleidelijke evolutie waar geen enkele natuurwet wordt geschonden. Wel wordt *informatie*²³ toegevoegd. Het essentiële onderscheid tussen toevalsgedreven darwinisme en intelligent ontwerp is wát de evolutie drijft: Zijn dat louter materiële oorzaken, of wordt er daarnaast externe *informatie* toegevoegd door een ontwerpende intelligentie?" (p. 98) Het gebruik van het woord 'informatie' is hier aanvechtbaar, omdat er bij informatie geen sprake is van *toevoeging*, maar van *herkenning van het reeds aanwezige*.

In volgende afleveringen van *GAMMA* zal ik trachten de strekking en de implicaties van een en ander in dit boek ook voor het streven van de Stichting Teilhard de Chardin naar de convergentie van wetenschap en religie vruchtbaar te maken.

²² 'specificatie' zouden we hier kunnen omschrijven als 'betekenisvolheid'. Zo krijgt het verstrekte 'gegeven' van een reeks letters pas de functie van 'informatie' als de waarnemer of de recipient ervan deze herkent, d.w.z. ze eerder in zijn/haar 'datapakket van het leven' had opgeslagen. Dus datgene wat Ronald Meester (p. 220) 'achtergrondkennis' noemt (HvB).

²³ De cursivering in dit citaat zijn van mij (HvB).

Wetenschap en waarneming²⁴

Koos Jaap van Zwieten

Door de in onze ogen éézijdige interpretatie van de verhalen rond de apostel Thomas en van de brief aan de Hebreëen hoofdstuk 11, en wellicht ook omdat in de Griekse filosofie de idee toch al de kracht had van een waarneming, plaatste men zekerheidshalve het geloof boven het zien.

Ook het door de waarneming gevoede verstand en haar logische samenhang, de rede, werd voorts vanaf de 9e eeuw (toen men de eerste kloosterscholen stichtte) ondergeschikt geacht aan de openbaring. Deze controversen zou het hele daarop volgende millennium beheersen.

Nu vijfhonderd jaar geleden werd door paus Julius II het al tweehonderd jaar geldende verbod op het verrichten van anatomische ontleding opgeheven. Kunstenaars en wetenschappers konden nu met eigen handen het menselijk lichaam dissecteren en de organen waarnemen. Voor zover mogelijk legden zij hun bevindingen vast in beschrijvingen en afbeeldingen.

De ontwikkeling van de geneeskunde werd tot ver in de 19e eeuw bepaald door een geldende theorie van vier vochten waaruit het menselijk lichaam is opgebouwd: bloed, slijm, gele gal en zwarte gal. Deze werden in verband gebracht met vier elementen van de natuur: aarde, water, vuur en lucht. Het laatste stond in contact met de ons omringende wereldgeest, en ziekten werden dan ook gedacht via de lucht te worden overgebracht, ingeademd. Voorts meende men, dat ons bloed uit voedsel werd gevormd, hierbij opgewarmd door de ingewanden, om vervolgens tijdens het ademen weer te worden afgekoeld door het contact met de buitenlucht. Bij crisismomenten kon ook een adering weleens verlichting brengen. Een destillaat van het bloed in de luchtwegen was slijm; een veel subtielere uitwaseming was de geest, die ter hoogte van de als hol voorgestelde hersenen werd afgescheiden.

De belangstelling van kunstenaars ging dus weliswaar uit naar spieren en beenderen, maar artsen waren zeker niet minder geïnteresseerd in het verloop van

²⁴ Deze tekst is een weergave van een lezing rond het thema 'materialistisch-reductionistisch denken in de medische wetenschappen', georganiseerd in het kader van de Leerstoel Medische Ethiek - Erevoorzitter Jules Knapen - cyclus 2004-2005, aan het Limburgs Universitair Centrum. Over de inhoud ervan is voorafgaand overleg geweest met prof. Lieven Boeve en prof. Jan Kerkhofs van de Universiteit van Leuven, en met mediaevist dr. Jan van Zwieten van de Universiteit van Amsterdam, medewerker aan het tijdschrift *Herademing*. Koos Jaap van Zwieten (1948) studeerde Geneeskunde aan de Rijks Universiteit Leiden. Na het artsexamen (1974) verscheen in 1980 zijn academisch proefschrift over de vergelijkende anatomie van de hand. Sinds 1983 doceert hij anatomie aan het Limburgs Universitair Centrum (thans Universiteit Hasselt), Faculteit Geneeskunde te Diepenbeek, België. Zijn wetenschappelijk werk (van 1974 tot heden) betreft de samenhang van vorm en functie aan onze ledematen.

bloedvaten, en ook wel waar zich de menselijke geest zou bevinden! Wij willen nu over deze afgelopen vijfhonderd jaar een tiental onderzoekers volgen, tijdens een 'speurtocht naar de geest'.

Onder de eerste publicaties (1538) van Andreas Vesalius, anatoom die te Padua doceerde, voorts lijfarts van keizer Karel V en Philips II, waren de in kaart gebrachte bloedvaten van en naar het hart (slagaders en aders). Nog tijdens zijn leven werd hij van ketterij verdacht; ook werd de *Index librorum prohibitorum* van kracht, die meer dan vier eeuwen zou gelden.

Het protestantisme vestigde zich, onder andere in Duitsland, de Nederlanden en Engeland. Lijfarts van de Engelse koningen Jacobus I en Karel I was William Harvey. Door een zorgvuldige combinatie van waarnemingen, voortbouwend op Vesalius' systematiek en experimenten bij dieren stelde hij bij deze laatsten het bestaan van een bloedsomloop vast, begin 17e eeuw. Het hart is hierbij de pomp. De mens liet hij wijselijk buiten beschouwing... Nog diezelfde eeuw kon Antonie van Leeuwenhoek, lakenhandelaar te Delft, met behulp van een door hemzelf vervaardigd vergrootglas, bloedlichaampjes binnen de haarvaten van een aaltje zien bewegen van slagader naar ader. Hiermee had hij de circulatie ook microscopisch aangetoond ! Hij deed daarover verslag per brief aan de Royal Society te Londen.

Het vraagstuk van de ademhaling met betrekking tot de (buiten)lucht was echter nog niet opgelost en leidde tevens tot heftige discussies met betrekking tot huisvesting, verpleging en verzorging van zieken met hun kwalijke dampen en uitwasemingen. Overdracht van ziekten gebeurde immers via de lucht! Gaandeweg was men ziekenhuizen dan ook buiten de steden gaan plannen, vooral ook vanwege een geringere besmettingskans bij epidemieën. Eveneens met het oog daarop trachtte in het verloop van de 18e eeuw te Jena de natuurarts, fysioloog en mathematicus Georg Erhard Hamberger de ademtechniek te verbeteren en formuleerde hierbij een ademhalingsmechanisme. Elektromyografisch onderzoek heeft zijn conclusies 220 jaar later bevestigd! Het volume van de longen wordt bij ribheffing tijdens de inademing vergroot als bij een blaasbalg, waarbij zij lucht aanzuigen. Op even bevattelijke als afdoende wijze toonde hij wiskundig aan, hoe de buitenste tussenribspieren onze ribben heffen (inademing), en de binnenste deze weer doen dalen (uitademing): borstademhaling. (De rest komt vooral op rekening van één grote spier, het middenrif: buikademhaling.) Hij kende daarbij echter nog niet de achtergrond van spiercontracties of van elektriciteit. Evenmin had hij weet van zuurstof, dat pas eind 18e eeuw zo werd benoemd door Lavoisier. En de rol van het haemoglobine-molecuul hierbij was natuurlijk ook nog niet bekend. De structuur daarvan zou nog weer eens 150 jaar later worden opgehelderd door Max Perutz

De ontdekking van de Nieuwe Wereld, 1492, kunnen we zien als afsluiting van een tijdperk. Columbus hield echter vast aan zijn wereldbeeld toen hij de bewoners Indianen noemde. Diezelfde jaren reeds verrichtte Leonardo da Vinci eigen-

handig dissecties en legde als kunstenaar en technicus al wat hij met eigen ogen waarnam vast in handgeschreven nota's, verlicht met adembenemend mooie tekeningen - eerst en vooral bedoeld voor eigen gebruik. Deze collectie maakt nu deel uit van de Koninklijke Bibliotheek te Londen. Hoewel geen arts van opleiding kende hij zijn klassieken: Avicenna en natuurlijk Galenus. Zijn tekeningen en beschrijving van o.a. het zenuwstelsel maken een onbevangen indruk. Geheel in lijn met de traditie van zijn tijd duidt hij verbindingen aan door zenuwen tussen de uit holten bestaande hersenen en ruggenmerg en de geslachtsorganen. Elke beginnende student geneeskunde of biomedische wetenschappen zou vandaag deze vergissing kunnen rechtzetten. Voor Leonardo was het echter werkelijkheid: zó werd de geest tijdens de voortplanting overgebracht.

Eeuwenlang heeft men nog vastgehouden aan deze voorstelling van hersenen en zenuwen als een netwerk van fijne buisjes, waarbinnen een (overigens onzichtbare) geest als een subtiel waaiende wind actief is. Descartes (1637) was hier zeer zeker van en stelde zich daar dan ook een soort 'pneumatische' werking van de desbetreffende spieren bij voor. Overigens zeer geïnteresseerd werd hij een waar propagandist voor de anatomie! Een tekort aan finesse en diepgang in de anatomische waarneming heeft hem echter belet zijn eigen denkproducten kritisch te toetsen.

Microscopie als wetenschap kwam pas vanaf ongeveer 1800 van de grond. In samenhang daarmee werden er chemische stoffen ontwikkeld om microscopische preparaten te kleuren. Toch duurde het nog wel bijna een eeuw vooraleer men het zenuwweefsel kon kleuren en zo in staat was het onder de microscoop te onderzoeken en de werking van het zenuwstelsel verder te specificeren. Het zal dan ook geen verbazing wekken, dat ondanks de grote sprong voorwaarts die wij psychoanalyse noemen, Sigmund Freuds opvatting van de werking van het zenuwstelsel en de menselijke geest werd beschreven in tamelijk mechanistische termen, die voor een deel uit het stoomtijdperk blijken te stammen. Voorbeelden: 'overspanning' en 'depressie'... Nochtans was Freud zijn carrière vanuit de anatomie begonnen!

Het zou dan ook tot ver in de 20e eeuw duren voor men meer inzicht in de werking van het zenuwstelsel kreeg. De immense groei van de neurowetenschappen, gekoppeld aan nieuwe, moderne beeldvormingstechnieken, is daar niet vreemd aan. Ook de kennis van de endocriene klieren droeg hiertoe bij, dankzij verfijndere chemische bepalingmethoden.

Leek de vraag naar de precieze anatomische vindplaats van de menselijke geest in de loop van die eeuw irrelevant te zijn geworden, rond de jaren '90 oogste Dick Swaab zowel bewondering als stormen van protest na aanduiding van één gedeelte van de hersenen dat bepalend zou zijn geweest voor menselijk gedrag - dit op grond van *post mortem*-onderzoek. Sinds het in kaart brengen van het menselijk

genoom aan het begin van het nieuwe millennium zijn we echter gewend geraakt aan de gedachte dat moleculaire structuren (DNA) wel degelijk ons gedrag, en daarmee ook activiteiten van de geest, kunnen bepalen.

Gedurende minstens vier van de hierboven geschetste vijf eeuwen zijn gelovigen en wetenschappers in toenemende mate en 'noodgedwongen' een eigen taal gaan spreken. Een tussentaal, de overdrachtelijke zin, bleef wel bestaan. Deze is voor iedereen acceptabel en wordt nog steeds gehanteerd. De terminologie van de *nomina anatomica*, het medisch esperanto, getuigt eveneens van een nog gemeenschappelijk jargon. Een mooi voorbeeld daarbij is de term 'het sympathisch zenuwstelsel' - in het wereldbeeld van Dante (het *Ducento*) gebruikt om duidelijk te maken hoe de inwendige organen met elkaar meevoelen, communiceren. Voor onze huidige studenten is deze term synoniem voor het mechanisme van 'stress'.

Zoals ook bij andere taalgemeenschappen het geval is vonden uitsluitingsmechanismen plaats. Grensoverschrijdingen werden en worden nog steeds gewantouwd. Een verdergaande dialoog lijkt op het eerste zicht beperkt. De taal van de wetenschap valt echter niet meer weg te denken uit de hedendaagse wereld. De meeste gelovigen hebben er dan ook praktisch noch theoretisch veel moeite mee. Het geloof spreekt een eigen taal en doet daarbij een appèl op allen, ook wetenschappers. Voor het verstaan hiervan mogen wij te rade gaan bij gelovige wetenschappers van heden en recent verleden. Zij spreken in termen van respect, solidariteit, mystiek, beginselvastheid.

Mogen wij daarom opnieuw elkaars talen leren spreken. Uit ervaring menen wij dat geloof ons op hoogten en diepten vergezelt. Confrontatie met wetenschappelijke onderwerpen draagt eerder bij tot nederigheid, tot verwondering. In die zin werkt wetenschap *ont*-dekkend, als een openbaring. Ook die boodschap wordt algemeen verstaan, aan het begin van een nieuw millennium. Een wereldomspannende roep om vrede getuigt er dezer dagen van.

Korte psychologie van de ID-filosofie

Benedict Broere

Ergert u zich ook zo aan het *dédain* waarmee er in de RVU-serie 'God bestaat niet' over religie gesproken wordt? Ook al weten we inmiddels beter, het is toch pijnlijk om te horen hoe bijvoorbeeld het christendom wordt weggezet als een kinderlijk verhaaltje, haast zoiets als dat van Sinterklaas, die natuurlijk alleen maar oom Piet is met een borrel op. Het achterliggende atheïsme weet het allemaal heel degelijk te brengen: God bestaat niet en religie is slechts een verzameling sprookjes. Vooral het creationisme, dat zo halsstarrig blijft geloven in allerlei wonderen, wordt hier grondig op de hak genomen.

Op zich genomen is dit natuurlijk heel nuttig, zeker in deze tijd die zozeer geteisterd wordt door het geweld van zogenaamde godsdienstigen. Maar het is wel zo dat je als kijker *en passant* een nogal absurd verhaal in de maag gesplitst krijgt. Een verhaal dat er in het kort op neerkomt dat de materie vanzelf tot bestaan is gekomen en zich vanzelf georganiseerd heeft van quark tot atoom, molecuul, planeet, ster, orchidee en libelle. De irrationaliteit die hiermee wordt tentoongespreid, kenmerkt zich dus door een hoog *vanzelf*gehalte: de materie is er vanzelf, de orde in die materie is er vanzelf, de ontwikkeling van dit universum is er vanzelf enzovoort. Het is net alsof de atheïst zich tot het uiterste inspant om ook maar elke zweem van intentionaliteit en creativiteit die mogelijk te verbinden is met deze werkelijkheid, onmiddellijk weg te redeneren en onder het tapijt te vegen. En dit alles wordt dan gebracht alsof 'de wetenschap' dit standpunt ondersteunt als het enig juiste.

Volgens een recent onderzoek is het atheïsme een standpunt dat behoorlijk wat aanhangers heeft in landen in Noordwest-Europa²⁵. Ook is het duidelijk dat deze aanhang geleidelijk aan gegroeid is in juist deze landen. Zo spreekt men aanvankelijk nog van 'deïsme' - God als 'starter' van de wereld. Het latere marxisme spreekt evenwel duidelijk van 'atheïsme', waarbij God wordt wegverklaard als 'verzinsel' en leedverzachtend 'opium van het volk'. Ook bijvoorbeeld Darwin, Nietzsche en Freud dragen bij aan het opkomend atheïsme.

Deze ontwikkeling gaat gelijk op met de reeks van processen van emancipatie - de liberale, de sociale en het feminisme - waarin de feodale hiërarchische structuur van het middeleeuwse Europa geleidelijkaan verandert in een moderne democratische samenleving. Zich afzettend tegen respectievelijk Kerk en Vorst en Kapitaal verwerft de burger zich allerlei rechten en wordt de macht gesplitst in een wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht.²⁶ Het geeft uiteindelijk een

¹ Zie het artikel *Wat ons bindt en verdeelt* door Esther Hageman, *TROUW* 23 juni 2005, naar aanleiding van het verschijnen van *Atlas of European values* (Brill, Leiden).

²⁶ Zie: A.L. Verhoog, H. Ulrich, A. Hollander, *Geschiedenis van eergisteren. Inleiding op de twintigste eeuw*, Malmberg, Den Bosch, 1982.

samen-leving die behoorlijk egalitair te noemen is, ook tolerant en met gelijkwaardige rolpatronen van man en vrouw - dit in contrast met grote delen van de rest van de wereld, waar nog sterk hiërarchisch denkende collectieven zijn en zeer scheve man-vrouw-verhoudingen.²⁷ Beide ontwikkelingen, die van secularisering en die van emancipatie, suggereren dat er een samenhang is tussen individualisme en atheïsme, en tussen 'ik'-beleving en materialisme. Er is een groeiende afstandelijkheid van het subject ten opzichte van traditionele omgangsvormen en religieuze verklaringen. Globaal gezien zou je kunnen zeggen: hoe meer 'ik' hoe minder 'God'.

In vorige artikelen heb ik voor een diepere verklaring van deze individualisering en secularisering verwezen naar een groei van het analytische in het menselijk bewustzijn. Het gaat dan om vermogens die in de ontwikkeling van de westerse cultuur steeds sterker naar voren treden, vanuit het samenwerken van bijvoorbeeld: het analytisch denken bevorderende alfabet, de vele-stadstatenwereld van de Grieken, het christelijk individualisme, de uitvinding van de boekdrukkunst, de vele-volkerenwereld van Europa enzovoort. Je zou kunnen spreken van een synergie van speciale geofysische omstandigheden en culturele vindingen, die elders in de wereld niet mogelijk was of slechts in mindere mate.

Wat is nu het effect van dit analytische denken? Waarom leidt het tot meer 'ik' en minder 'God'? Het analytische denken leidt tot een bepaalde benadering van de werkelijkheid. De analyse isoleert, splitst, trekt uiteen, genereert het subject, het 'ik', maar genereert ook het object, het 'ding', het te onderzoeken specimen. Je zou kunnen zeggen dat in de analytische blik een organisme wordt ontdaan van zijn biotoop, zijn context, en wordt gereduceerd tot een 'machine', een 'mechanisme', een 'biochemisch proces'. Waarna in eenzelfde denktrant ook de mens wordt losgeweekt, losgedacht, geïsoleerd, zodat het lijkt alsof die mens en de menselijke creativiteit niets te maken hebben met de wereld en daar in essentie los van staan.

Op termijn levert dat geprononceerder 'ik' zoiets moois op als democratie en de moderne samenleving, wat duidelijk een verbetering is ten opzichte van eerdere samenlevingen. Maar er komt ook een mens uit voort die seculariseert en die dermate weinig binding ervaart met de omringende werkelijkheid, dat elk intentioneel licht daaruit verdwijnt en plaatsmaakt voor iets dat vanzelf is ontstaan. De mens wordt zo een vreemde in die werkelijkheid,²⁸ een absurditeit eigenlijk. Er zijn echter nog steeds heel wat mensen die op de een of andere manier iets

²⁷ Zie: Geert Hofstede & Gert Jan Hofstede, *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2005.

²⁸ Genoemd onderzoek in *Trouw* toont grote aantallen 'ietsers' in meer dan tien Europese landen.

creatiefs zien in de werkelijkheid. Dat heeft te maken met een natuurlijk gevoel van verbondenheid en verwondering die mensen ervaren als zij kijken naar de diverse fenomenen van de natuur: het wonder van een slakkenhuis, een voorbijstromende rivier of een stapeling van wolken. Men herkent daar een maken in, een creativiteit, een ontwerpen dat verantwoordelijk is voor het bestaan van geheel de werkelijkheid. Afhankelijk van de mate van culturele ontwikkeling, strategische ligging, contact met andere culturen enzovoort is er in de afgelopen duizenden jaren vanuit deze grondnotie heel die enorm gevarieerde veelheid aan religies en religieus-filosofische systemen ontstaan. Wat dat betreft is het recentelijk opgekomen denken over *Intelligent Design* een nieuwe variant in een eeuwenoude traditie van religieuze expressie. Want daar waar de atheïst zich helemaal niets denkt als bij wijze van spreken zonder tussenstappen een fiets in een Ferrari verandert (gegeven bijvoorbeeld het ontstaan van de cel), daar denkt de ID-er zich een 'maken', dat op de een of andere manier verantwoordelijk moet zijn voor deze gedaante-verandering.

De atheïst heeft dan gemeen met de creationist dat hij zich vastklampt aan een positie die rationeel gezien een mindere is dan die van de ID-er. Zijn isolerende en compartimenterende geest is in staat te denken dat de menselijke creativiteit een volledig op zichzelf staand verschijnsel is in dit verder vanzelf ontstane universum. En dat hem brengt hem dan weer tot het vooroordeel dat er bij onherleidbare complexiteit van alles te denken is, als het maar geen creativiteit is. De ID-er daarentegen redeneert vanuit een brein met sterkere synthetische vermogens, zodat de menselijke creativiteit in het logischere spoor komt te staan van een universeel creatieve geest en het concept ID rustig gesteld wordt als de natuur daar aanleiding toe geeft. Een intrigerende vraag bij dit laatste is dan wel: is het mogelijk om als het ware 'in de keuken van deze creativiteit' te kijken? In *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch lezen we hoe een astronoom daarin daadwerkelijk slaagt. Maar helaas, hij krijgt met spoed een meteoriet op z'n kop.

Dus waarover gaat het hier? Wat is er aan de hand? Wat mij betreft is denken niet neutraal: wereldbeschouwing heeft een psychologisch-culturele achtergrond. En dat leidt tot het inzicht dat atheïsme minstens zo irrationeel is als creationisme. Alleen een verlichte rede, een creatieve rede, brengt ons dichter bij de werkelijkheid. Het is echter ten eerste de vraag of 'een kijkje in de hemel' wel mogelijk is.

Dominee W. Banning – een korte levensschets

Herman Noordegraaf

Graag wil ik in *GAMMA* de vrijzinnig-hervormde predikant W. Banning introduceren. Hij was vanuit zijn christelijk geloof een belangrijke maatschappij- en cultuurvernieuwer en is onze aandacht daarom meer dan waard.

Jeugd

Willem (roepnaam: Wim) Banning werd in 1888 als zoon van een haringvisser in het Friese Makkum geboren. Wim leek voorbestemd om in de voetsporen van zijn vader te treden. Dat het heel anders gelopen is, is te danken aan het hoofd van de lagere school. Deze zag dat er meer zat in deze jongen en dat leidde ertoe dat Wim voor onderwijzer mocht gaan studeren. In die tijd was dat één van de weinige mogelijkheden voor een jongen uit een eenvoudig milieu om hoger op te komen.

Er waren nog maar weinig kweekscholen in Nederland. In Haarlem was er één. Hier werd Banning in 1903 toegelaten. Het kwekelingenmilieu was, als onderdeel van de toenmalige jongerencultuur, vol idealisme. Jongeren wilden in verzet tegen de burgerlijke samenleving werken aan een nieuwe samenleving. Gegrepen door dit idealisme was Banning actief in de Kwekelingen Geheelonthoudersbond (KGOB). De geheelonthoudersbeweging, nu vrijwel geheel verdwenen, was destijds een brede beweging, die haar strijd plaatste in het bredere perspectief van maatschappijvernieuwing. Banning zou levenslang geheelonthouder blijven. Hij zou ook levenslang 'onderwijzer' blijven: niet wat beroep betreft, maar wel qua stijl, werkwijze en streven. Hij wilde een 'volksopvoeder' zijn, die werkte aan 'de verheffing van het volk'. In hedendaagse oren gezien klinkt dat erg paternalistisch, maar het doel was de emancipatie van de arbeidersbevolking, die grotendeels in erbarmelijke omstandigheden leefde en nauwelijks toegang had tot bronnen van cultuur en educatie. Banning was een geboren docent, die glashelder verschillende posities kon neerzetten, analyseren in hun zwakke en sterke punten, om daarna zijn eigen conclusies te trekken. Zijn talloze boeken, waarvan er vele herdrukt werden, kenmerken zich door deze opzet. Hij wilde goed luisteren naar wat mensen bewoog en naar hun argumenten, ook als hij het er niet mee eens was.

Socialist

Na de afronding van zijn opleiding was Banning vanaf 1907 werkzaam als onderwijzer in Noord-Holland. In Hoorn maakte hij kennis met dominee J. Th. Tenthoff. Deze was overtuigd socialist. Via hem leerde Banning de beweging van 'rooie dominees' kennen, die zich concentreerde rondom het blad *De Blijde Wereld*. Dat was een bijzonder verschijnsel, want kerken en christendom enerzijds en socialisme anderzijds stonden in die tijd tegenover elkaar als water en vuur. De eersten zagen in het socialisme een verwerpelijke anti-goddelijke revolutionaire beweging, terwijl vele socialisten de kerken als een reactionaire macht ervoeren. Slechts weinigen doorbraken deze volstrekte antithese door als christen voor het socialisme te kiezen. Voor deze kleine schare was vooral het motief van de

gerechtigheid, de bijbelse keuze voor armen en verdrukten, belangrijk. Het kapitalisme was met zijn onttering van het proletariaat één vloek. De Blijde Wereld-dominees vormden vanaf 1902 de eerste georganiseerde christen-socialistische beweging in Nederland. Het idealisme van Banning kreeg nu concreet vorm in een keuze voor het socialisme. In 1914 werd hij lid van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP).

Woodbrookers

Een andere belangrijke keuze, verbonden met de eerste, was dat hij besloot om theologie te gaan studeren: hij wilde predikant worden om zo beter aan de vernieuwing van de samenleving te kunnen werken (dit motief zal heden ten dage minder opgeld doen!). Van 1913 tot 1917 studeerde hij theologie in Leiden om daarna (vrijzinnig-)hervormd predikant te worden in Haarlo in de Achterhoek. Deze plaats was in de nabijheid van Barchem, wat het hem mogelijk maakte om meer betrokken te raken bij de Vereeniging Woodbrookers in Holland, die haar conferentiecentrum had in Barchem. Deze vereniging was in 1908 opgericht door een aantal theologen die tijdens hun studie theologiecursussen hadden bijgewoond van het Quakerscentrum in Woodbrooke (bij Birmingham in Engeland). De daar gepraktizeerde methode van de dialoog, verbonden met een 'oprecht verlangen naar God', stempelde ook het Woodbrookerswerk in Nederland. Over de scheidslijnen heen van kerkelijke richtingen wilde de Woodbrookersvereniging door middel van cursussen en lezingen werken aan religieuze en culturele ontwikkeling en maatschappelijke betrokkenheid. Dit werk, een voorloper van wat later 'vormingswerk' genoemd zou gaan worden, was toen vrij uniek zowel in zijn methoden (de dialoog) als in het streven scheidslijnen in het sterk verzuilde Nederland te overwinnen. Binnen de Woodbrookersvereniging, die als zodanig niet partijpolitiek gebonden was, kwam mede op initiatief van Banning in 1919 de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers (AG) tot stand als werkverband binnen de vereniging.²⁹ Deze wilde de arbeidersvereniging in religieuze zin dienen. Banning werd voorzitter en als leider van cursussen en spreker en door zijn talloze publicaties de voorman van het religieus-socialisme in Nederland. Dat werd versterkt toen hij in 1926 redactielid van *De Blijde Wereld* werd. Dit blad kreeg in 1932 de naam *Tijd en Taak*, omdat duidelijk was dat in een tijd van economische crisis en de opkomst van totalitaire ideologieën de naam *De Blijde Wereld* te idyllisch was. Als hoofdredacteur van *Tijd en Taak* trad Banning nog geprononceerder naar voren.

Na eerst nog predikant in Sneek geweest te zijn (één van de hervormde predikanten moest daar religieus-socialist zijn!), werd Banning in 1929 directeur

²⁹ De vereniging bestaat nog steeds, nu onder de naam 'Vereniging voor Zingeving en Democratie'. Voor informatie: Vereniging voor Zingeving en Democratie, Steenhoffstraat 77, 3764 BK Soest, tel. 035 6024951; email: Secretariaat@Zingeving.net; www.Zingeving.net

van de Vereeniging Woodbrookers in Nederland. Hij breidde het werk uit door de realisering van vestigingen in Bentveld (bij Haarlem) en in Kortehemmen (in Friesland) om zo de arbeiders in de randstad respectievelijk het Noorden beter te kunnen bereiken. Deze uitbreiding was mede mogelijk dankzij financiële steun van de befaamde dichteres Henriette Roland Holst, die in haar laatste levensfase religieus-socialiste was. Afkomstig zijnde uit een gegoed milieu wilde zij niet langer over kapitaal beschikken. Zij stelde dit ter beschikking van de AG!

Vernieuwing van het socialisme

In 1931 promoveerde Banning op het proefschrift over Jean Jaures (*Jean Jaures als denker*). Deze aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog vermoorde voorman van het Franse socialisme stond het type socialisme voor dat ook Banning aanhing: de keuze voor het socialisme was allereerst een religieus-ethische keuze. Dit type socialisme onderscheidde zich van het marxistisch getinte socialisme, dat de keuze voor het socialisme baseerde op de inzichten van Marx dat het kapitalisme aan zijn innerlijke tegenstrijdigheden ten onder zou gaan waarna de socialistische maatschappij uit de puinhopen van het kapitalisme geboren zou worden. Het ging in dit marxistisch georiënteerde socialisme allereerst om inzicht in deze ontwikkeling, niet om een morele keuze. Banning had het werk van Marx grondig bestudeerd en onderkende het belang daarvan: het had het vertrapte proletariaat een perspectief geboden. Voorts deelde hij het inzicht dat grondige analyse van de samenleving noodzakelijk was voor politiek handelen. Maar principieel gold dat het bij het socialisme om een morele opgave ging waarvoor mensen zich moesten inzetten (het socialisme kwam niet vanzelf!). Bovendien wilde Banning het bereik van de SDAP verbreden: deze moest niet alleen arbeiders aantrekken, maar ook andere groepen. Juist door te beklemtonen dat het om een morele keuze ging, die belangen oversteeg, konden ook andere groepen aangesproken worden. Dit alles was ook strategisch van belang: de SDAP kreeg maar een minderheid van de kiezers achter zich en bevond zich in een isolement, waardoor zij niet via het deelnemen aan de regering haar programma kon realiseren. Verdieping en verbreding van het socialisme – daar ging het Banning om. Als lid van het partijbestuur van de SDAP vanaf 1931 zette Banning zich daarvoor in. De herziening van het partijprogramma in 1937 gaf een eerste heroriëntatie in de door Banning voorgestane richting te zien.

De Doorbraak

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam een nieuwe dynamiek op gang: de bezetter gijzelde prominente Nederlanders uit alle politieke, maatschappelijke en godsdienstige stromingen. Zij werden ondergebracht in Haaren en Sint Michiels-gestel. Banning was één van hen. Tussen de gegelijzelden vinden intensieve gesprekken plaats over de vernieuwing van Nederland na de oorlog. De scheidslijnen, die zo blokkerend gewerkt hadden, moesten overwonnen worden om zo een op gerechtigheid en democratie gebaseerde samenleving mogelijk te maken. Banning speelde in de discussies een grote rol door zijn vermogen tot dialoog.

Onder invloed van Franse denkers als Denis de Rougemont en Emmanuel Mounier, de joodse filosoof Martin Buber en de Russische filosoof Nikolaj Berdjajew vervulde de visie op de mens als persoon een belangrijke functie als gemeenschappelijk oriëntatiepunt. Met het persoonsbegrip wordt aangegeven dat de mens als individu ertoe doet. Daarmee wordt afstand genomen van ideologieën die mensen doet opgaan in collectiviteiten. Vrijheid en democratie zijn wezenlijk voor het mens-zijn. Dit moet echter niet individualistisch opgevat worden: het individu kan alleen tot ontplooiing komen in gemeenschap met anderen en vanuit het dragen van verantwoordelijkheid. Mens-zijn is altijd mens-zijn met anderen. In termen van het huidige debat: Banning is een gemeenschapsdenker, maar daarbij gaat het wel om een type van gemeenschap dat niet onderdrukkend werkt, maar zich kenmerkt door democratische verhoudingen.

Dit 'personalistisch socialisme' kreeg verder vorm in de zogeheten 'Doorbraak' na de Tweede Wereldoorlog, waarvan Banning een van de voormannen was en die in 1946 leidde tot de oprichting van de Partij van de Arbeid. 'Doorbraak' wilde zeggen dat mensen uit confessionele partijen toetraden tot de nieuwe, niet op confessionele grondslag, staande partij. In het Beginselprogramma uit 1947, waarin de hand van Banning duidelijk te herkennen is, lezen we onder andere dat de PvdA streeft naar "een samenleving op de grondslag van geestelijke en staatkundige vrijheid, doordrongen van de eerbiediging van de medemens en gekenmerkt door een democratische gezindheid in het gehele volksleven, die de opbloei van het persoonlijk en gemeenschapsleven mogelijk maakt." (een personalistisch socialistische formulering!) De partij wilde mensen verenigen die, met verschil in levensbeschouwelijke motivatie, het politieke streven en de daaraan ten grondslag liggende beginselen konden onderschrijven. Het belang van de levensbeschouwing voor de politiek werd daarbij echter wel erkend en positief gewaardeerd. Om weer het Beginselprogramma van 1947 te citeren: "De Partij staat open voor personen van zeer verschillende levensovertuiging, die instemmen met het beginselprogramma. Zij erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden, als zij dit verband ook in hun arbeid voor de Partij duidelijk doen blijken. Zij verwerpt echter principieel (...) de organisatie van het politieke partijleven op de grondslag van een godsdienstige belijdenis (antithese)."

Banning, die zelf geen politieke functie ambieerde, bleef actief binnen de PvdA in tal van commissies en oefende ook door zijn publikaties invloed uit. Voorts was hij sterk betrokken bij de vernieuwing van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zijn streven was om deze kerk, die voor de oorlog als gevolg van grote interne verschillen krachteloos was, een bijdrage te laten leveren aan de vernieuwing van de samenleving. Banning was als mede-oprichter en docent aan het instituut Kerk en Wereld te Driebergen en vanaf 1946 als buitengewoon hoogleraar in de kerkelijke sociologie te Leiden nauw bij dit streven betrokken. In 1958 ging hij

met emeritaat, maar hij bleef nog een aantal jaren publicistisch actief. Hij overleed in 1971.

Banning werkte met het oog op de grote vragen van zijn tijd. Toch bevat zijn werk een aantal inzichten die van blijvende betekenis zijn, zoals:

- Het belang van de dialoog over fundamentele vragen van mens-zijn en samenleven.
- Het onderkennen van de levensbeschouwelijke en morele grondslagen van elk politiek handelen. Reflectie hierop in verbinding met zakelijke analyse is voorwaarde voor goed politiek handelen.
- Het zich willen verbinden als intellectueel met bredere politieke en maatschappelijke progressieve bewegingen (engagement).
- Verantwoordelijkheid en gerechtigheid als fundamentele oriëntatiepunten voor het persoonlijk leven en het samenleven.

Doorbraak, personalisme, socialisme. De geschiedenis en actualiteit van drie politiek-ethische leerstukken³⁰

Rutger Claassen

Geachte dames en heren,

Als eerste wil ik de organisatie hartelijk danken voor de uitnodiging om bij deze gelegenheid te mogen spreken. Als 26-jarige voel ik me enigszins in verlegenheid gebracht ten overstaan van zoveel historie, hier in persoon en gebouw aanwezig. Het is een onverwachte uitkomst van een min of meer toevallige kennismaking, twee jaar geleden, met Willem Bannings boek *De Dag van Morgen*, een geschrift dat nu door bijna iedereen als ouderwets wordt afgedaan, maar dat mij zeer intrigeerde. Vandaag wil ik u enkele gedachten van mijn kant voorleggen omtrent drie kernthema's van Bannings gedachtegoed en deze koppelen aan drie politiek en maatschappelijk actuele thema's. De doorbraak koppel ik aan het debat over multiculturalisme, het personalisme aan het debat over normen en waarden en de zedelijke grondslagen van het socialisme aan het debat over solidariteit en verzorgingsstaat. Telkens zal ik proberen te laten zien in hoeverre Bannings gedachten waarde hebben in onze eigen worstelingen met deze thema's.

1. Doorbraak & multiculturalisme

Als reactie op het bisschoppelijk Mandement dat de katholieken opriep toch vooral in de moederschoot van de KVP te blijven, schreef Banning in 1954:

"Op levensbeschouwelijk gebied heeft de PvdA een oplossing gevonden, die enerzijds een confessionele basis als politieke organisatievorm radicaal afwijst en anderzijds aan een confessionele fundering van sociale en politieke idealen volledig ruimte geeft. Het blijft zelfs voor geestelijk

³⁰ Toespraak t.g.v. de jaarvergadering van Vereniging voor Zingeving en Democratie & Vereniging Woodbrookers Barchem, Barchem 21 mei 2005

hoogstaande en verantwoordelijke personen nog steeds moeilijk deze oplossing naar haar bedoeling te verstaan."³¹

Voor ons vandaag de dag lijkt het nog steeds even moeilijk om deze doorbraakgedachte te vatten. De tweeledigheid ervan verbaast nog steeds. Vaak wordt de Doorbraak uitsluitend met het eerste element geassocieerd: alleen het een tehuis bieden aan levensbeschouwelijk verschillend geïnspireerden die elkaar vinden op een gemeenschappelijk programma. Dat begrijpen we goed: bijvoorbeeld geen Arabische Liga in Nederland, maar moslimparticipatie in de bestaande partijen. Maar het tweede element, het tegelijkertijd ook een plaats geven aan die levensbeschouwing in de politiek, wekt meer verbazing. De betekenis van dit tweede element blijkt bijvoorbeeld in de doorbraakvisie op de staat, die volgens Bannings visie *niet* neutraal kon zijn maar zich 'medeverantwoordelijk stelt voor het beste geestelijk erfgoed van ons volk en gebonden is aan zedelijke normen', iets dat hem het verwijt opleverde dat hij een theocratie wilde stichten.³² Maar we vinden het ook terug in de organisatie van de politieke partij, die plaats moet geven aan werk van haar leden op religieuze grondslag: 'De partij waardeert het in haar leden als zij [het verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht] in hun politieke arbeid duidelijk doen blijken; daarom waardeert zij binnen haar organisatie de arbeid van werkgemeenschappen op grondslag van de levensovertuiging.'³³ Kan dit vandaag de dag nog iets betekenen, in de aan Banning volledig onbekende multiculturele samenleving? De handschoen is al opgenomen, zo zag ik de website van de Vereniging Zingeving.net, die oproept tot een 'Nieuwe Doorbraak, waarmee zij 'moslims in Nederland aanmoedigen om te participeren in de politiek en in de publieke sfeer in het algemeen. En wel – wanneer dat relevant is – als moslims. Dat deel van de identiteit moet niet worden verzwegen. En ook omgekeerd: politieke partijen moeten moslims ook *als moslims* aanvaarden.'

Ik sta sympathiek tegenover deze oproep, maar juist daarom zou ik willen wijzen op de verschillen tussen toen en nu, tussen 1945 en 2005. Twee verschillen springen in het oog. Ten eerste kunnen we stellen dat Bannings oproep voor een doorbraak goed werkte omdat ieders standpunt over de destijds politiek relevante onderwerpen niet dwingend door de levensbeschouwelijke achtergrond werd gedictieerd. Simpel gesteld: de relevante onderwerpen waren grotendeels sociaal-economisch (wederopbouw, privateigendom, opbouw van de verzorgingsstaat, ordening van bedrijfstakken) en daar deed en doet de Bijbel geen dwingende uitspraken over. Een katholiek of protestant kan daar een liberale, socialistische of corporatistische visie op hebben en deze visie telkens als compatibel met zijn

³¹ W. Banning *Ons Socialisme* p. 22. De PvdA moet volgens Banning wel openstaan voor personalisme, maar daaraan niet gebonden zijn. (W. Banning *De geestelijke achtergrond van het socialisme*, p. 579)

³² W. Banning *De geestelijke achtergrond van het socialisme*, p. 582. Het verwijt is van Bertus Mulder, *Willem Banning – volksopvoeder tussen vrijzinnigheid en orthodoxie*, p. 339.

³³ Beginselprogramma 1959, art. 53 (idem 1947, art. 35 en 36).

geloof beschouwen. Nu echter zien we dat verschillen in levensbeschouwing zélf politiek relevante onderwerpen zijn geworden. Eerwraak, gescheiden zwemles van jongens en meisjes, de hoofddoek, opvattingen over homoseksualiteit, spreidingsbeleid op scholen etc. etc. Deze opmerkelijke verschuiving van de politieke agenda gaat samen met een tweede verschil: waar levensbeschouwelijke verschillen in Bannings tijd door de verzuiling konden worden opgevangen in eigen kring (men kwam dus simpelweg niet in aanraking met andere gewoonten en gedragingen), biedt de *mainstream* van onze ontzuilde maatschappij krachtige weerstand aan het ontstaan van een nieuwe moslimzuil en accepteert niet dat islamitische gewoonten die zij als problematisch beschouwt in de privésfeer blijven: deze worden onderwerp van publiek debat.

Levensbeschouwing *is* daarmee niet meer politiek neutraal. Politieke participatie op levensbeschouwelijke gronden moet gegeven deze verschillen niet alleen anders van toon en aard zijn, maar onvermijdelijk ook veel moeizamer. Elke partij moet standpunten formuleren op bovengenoemde terreinen en daarmee kleur bekennen. Dat zal altijd sommigen van haar leden tegen de levensbeschouwelijke borst stuiten. Binnen deze nieuwe constellatie ligt de vorming van partijen op levensbeschouwelijke grondslag daarom, meer dan destijds, voor de hand. Alleen een politiek die deze duivel weer terug in de fles kan krijgen door de levensbeschouwing weg te houden uit het publieke domein, kan die trend keren. Maar aangezien de strijd nu juist gaat over de compatibiliteit van allerlei gedragingen met onze publieke normen van rechtsstaat, democratie, grondrechten, gelijkheid - en dus over de *interpretatie* van die publieke normen voor iedereen - zal dat uiterst moeilijk zijn. Maar misschien kunnen we tijdens de discussie iets meer over de ervaringen met de Nieuwe Doorbraak horen? Ik zou daar in elk geval nieuwsgierig naar zijn.

2. Personalisme en normen en waarden

Het personalisme zie ik als een poging tot een antwoord op de ook vandaag de dag – en waarschijnlijk eeuwig – actuele vraag naar de verhouding tussen individu en gemeenschap, en nauw verwant, de verhouding tussen vrijheid en rechtvaardigheid. Banning schreef:

"Ons type van socialisme is onverbrekkelijk verbonden met de vrijheids-gedachte, waaraan vorm wordt gegeven in een nieuw gemeenschapsleven. De mens is een polair wezen: een eigen individualiteit met eigen persoonlijke waarde en persoonlijk doel, met een behoefte aan persoonlijke levensverhoudingen (in vriendschap, gezin, arbeid en maatschappij); hij is lid van een gemeenschap (...) en leeft uit gemeenschapsverhoudingen. Zonder gemeenschap is zijn leven inhoudsloos, terwijl de gemeenschap zonder persoonlijkheidserkenning tot blinde tyrannie ontaardt."³⁴

³⁴ W. Banning *De geestelijke achtergrond van het socialisme*, p. 583. Zie ook bijv. *De dag van Morgen*, p. 72.

Wat in dit citaat en talloze passages uit *De dag van Morgen* opvalt, is niet alleen de principiële weigering om één van beide polen (individu of gemeenschap, vrijheid of rechtvaardigheid) op te geven, maar ook en vooral de poging om telkens de betekenis van de ene pool *in termen van de ander* te verklaren en uit te leggen. Het gaat er dus niet alleen om de gelijke waarde van beide – individu en gemeenschap – te benadrukken, maar ook om de onderlinge verwevenheid en afhankelijkheid: geen persoon zonder gemeenschap, geen gemeenschap zonder personen. Voor wie dit echt tot zich door wil laten dringen, verdwijnt de eeuwige vraag naar de prioriteit dan als sneeuw voor de zon. Daarom lijkt het mij – in tegenstelling tot wat velen beweren – dan ook niet in tegenspraak met deze principiële gelijkwaardigheid van persoon en gemeenschap dat Banning de verhouding wel op scherp zet door te stellen dat de persoon een plicht heeft tot dienstbaarheid aan de gemeenschap. En ook al zegt Banning dat een dergelijke plicht 'een stuk rijkdom voor elk mensenleven' vertegenwoordigt³⁵, dergelijke woorden horen we liever niet: ze zijn reden waarom we Banning associëren met een tijdperk van 'tucht en ascese' dat we sinds de komst van de consumptie-maatschappij in de jaren '60 achter ons hebben gelaten.³⁶ Maar waarom werd kroonprins Willem-Alexander dan zo uitbundig geprezen om wat hij op 5 mei jl. in een toespraak zei?

"De eerste studenten die met bonkend hart opstonden om een protest te laten horen tegen het ontslaan van hun joodse professoren, drukkers die de moed hadden om de eerste illegale bladen op de persen te leggen, huisvrouwen die joden en illegalen als vanzelfsprekend bij hun gezin aan tafel lieten aanschuiven. Daarvoor leerde mijn vader mij een schitterend Duits woord: *Zivilcourage*... We associëren moed meestal met gevaarlijke situaties. Situaties waarin de vrijheid in de knel is geraakt en heroverd moet worden. Maar ook een vrij, open land heeft moedige mensen nodig. Doorzetters die ieder op hun eigen manier de vrijheid constructief invullen en daarmee zekerstellen voor de toekomst. Met woorden, maar vooral met daden. Ouders die hun kinderen met liefde en geduld opvoeden tot vrije, verantwoordelijke burgers. Onderwijzers die hun leerlingen nieuwsgierigheid en respect voor anderen bijbrengen. Hulpverleners die mensen, die lijken af te haken, er weer bij betrekken. Dienaren van de publieke zaak die de moed bezitten om te doen wat gedaan moet worden, tegen alle trends en opportunisme in. Zij zijn broodnodig voor onze toekomst in vrijheid. Want vrijheid verdient zorg en onderhoud, en een voortdurende waakzaamheid. *Zivilcourage*, een tijdloos, wonderschoon concept."³⁷

³⁵ W. Banning *Ons socialisme*, p. 19.

³⁶ Uitspraak van J. Blom, geciteerd in Rob Hartmans *Het socialisme van Willem Banning. Bij de honderste geboortedag van een 'vergeten' ideoloog*, p. 12.

³⁷ Willem Alexander, 'We moeten nu zelf helden zijn', in: *NRC Handelsblad*, 6 mei 2005.

Dat brengt ons bij de actualiteit en het debat over normen en waarden. Zoals al veel is vastgesteld, is daar in progressieve kring grote verlegenheid over, al lijkt dat recentelijk iets te veranderen. Uit angst om voor conservatieve zeurders te worden uitgemaakt benadrukken de meeste progressieve politici toch het liefst dat 'echte normen en waarden' in de politiek gestalte moeten krijgen in sociaal rechtvaardig overheidsbeleid en dat de CDA-Invulling vooral benepen burgermansfatsoen uitstraalt.³⁸ Daarmee is de kous dan meestal af. Miskend worden dan twee zaken. Ten eerste dat er in Nederland geen morele verwarring maar juist een grote morele consensus is en dat die progressief van karakter is.³⁹ En ten tweede dat ook een progressieve moraal van liberale vrijheidsrechten en sociale rechtvaardigheid een voortdurende omzetting in ons dagelijks handelen vereist. Bannings erfenis is daarmee gemengd. Enerzijds is er een morele consensus die eerder het resultaat is van de jaren '60 en '70 en waarvan Banning op onderdelen waarschijnlijk gegruwd zou hebben. *Wij vormen tegenwoordig op een andere manier gemeenschappen dan destijds.* Aan de andere kant moeten ook deze progressieve moraal en 'lichte' gemeenschappen beschermd worden, tegen eigenbelang en consumentisme evenzeer als tegen fundamentalisme. De persoon en de gemeenschap zijn dus vernieuwd, maar hun principiële personalistische verhouding niet en daarmee ook niet het appèl op dienstbaarheid aan die gemeenschappen. Dat kunnen we nu *commitment*, zorg voor de eigen leefomgeving of eigen verantwoordelijkheid voor je naasten noemen, de boodschap blijft hetzelfde.

Onlangs was ik getroffen door een uitzending van *Rondom Tien*⁴⁰ waarin twee Lonsdale-jongeren – zoals dat tegenwoordig heet – aan het woord kwamen die vertelden over botsingen in hun dorp tussen hun groep en de allochtone jeugd. Ze bleken in staat om in helder Nederlands en op rustige toon weloverwogen de situatie uit te leggen. Hun ernst verried geen enkele opstandigheid of racistische trekken. Ze waren voorbeeldig. Maar toen de presentator hun vroeg wat nu een oplossing zou kunnen zijn, zeiden ze: 'Om eerlijk te zijn, we zien geen oplossing. Echt niet.' Het was een merkwaardig moment. Deze jongeren bleken uitstekend in staat om hun eigen situatie te analyseren, maar hadden geen enkel idee hoe het verder moest. Terwijl ze heel goed begrepen dat ze zelf deel waren van het probleem, namen ze geen enkele actieve verantwoordelijkheid voor een oplossing.

³⁸ Bannings denken wordt in dat kader maar al te snel in het hokje gestopt van 'zware gemeenschapsdenkers' als Ad Verbrugge (zie diens *Tijd van onbehagen*). Dit is terecht voor zover het de *diagnose* betreft (cultuurverlies, ongebonden individualisme, ongeremd consumentisme, etc.), maar miskent m.i. dat de *oplossingsrichting* bij Banning meer ruimte laat voor de persoon (hoewel het bij Verbrugge onduidelijk blijft hoe die relatie nu begrepen moet worden). Wel lijkt me dat de 'progressieve moraal' die ik hier noem niet gelijk staat aan de door Banning verdedigde, sterk christelijk geïnspireerde moraal. Dat maakt ook juist het 'roepingsbesef' tot zo'n anachronisme, terwijl ik hier dus betoog dat ook een 'progressieve moraal' niet zonder zo'n besef kan.

³⁹ Voor een analyse van het ontstaan van deze progressieve 'moral majority', Duyvendak & Hurenkamp, 'Het verlichten van gemeenschappen', *S&D* jrg. 62, nr. 4 (2005), p. 42. Zie ook het rapport van de WRR over 'Waarden, normen en de last van het gedrag'.

⁴⁰ Van 5 mei 2005.

Precies deze passieve houding, in talloze varianten, is de uitkomst van het verslapen van een besef dat Banning en Willem-Alexander, naast vele anderen proberen levend te houden: dat dienstbaarheid aan de gemeenschap geen zware woorden horen te zijn die ons als lood op de maag liggen, maar vanzelfsprekende, levende getuigenissen die een redelijk samenleven mogelijk maken.

3. De zedelijke grondslagen van het socialisme en het debat over solidariteit en verzorgingsstaat

Als zedelijke grondslagen van het socialisme noemt Banning:

- "1. het verzet tegen uitbuiting, d.w.z. tegen het maatschappelijk feit, dat één sociale groep leeft van de arbeid van andere groepen en deze laatste in permanente afhankelijkheid houdt;
2. het verzet tegen de ontmenselijking en depersonalisatie van de mens, niet alleen wanneer hij gedoemd wordt in armoede te leven, maar vooral wanneer hem politieke, sociale en geestelijke vrijheidsrechten worden onthouden;
3. het verzet tegen maatschappelijk, politiek en geestelijk onrecht, wanneer mogelijkheden en kansen tot ontwikkeling van de in de mens aanwezige krachten hem worden belet, omdat en voorzover zij gebonden zijn aan bezit en dus het privilege zijn van materieel bevoorrechten."⁴¹

De strijd om een morele grondslag voor het socialisme was in Bannings tijd vooral ingegeven door een verzet tegen het marxistische economisch-deterministische geloof dat de dialectiek van de productiekrachten de heilstaat vanzelf naderbij zou brengen. Het socialisme moest een moreel ideaal zijn, niet de onvermijdelijke uitkomst van een natuurproces. Tegenwoordig, zo kunnen we stellen, is in ieder geval dit gedeelte van het marxisme niet zo populair meer en heeft Banning het pleit gewonnen. Ook politiek-praktisch won dit ideaal het, met als gevolg de totstandkoming van de verzorgingsstaat.

Dat deze overwinning zijn prijs kende, is inmiddels welbekend. De verzorgingsstaat baarde haar eigen problemen: fraude, gebrek aan individuele verantwoordelijkheid, overbelasting, onbetaalbaarheid.⁴² Als we tegenwoordig spreken over de 'morele fundering' van de verzorgingsstaat hebben we dan ook niet de strijd met het economisch-determinisme op het oog, maar de bereidheid van de middenklassen om de bestaande 'arrangementen' te blijven financieren, tegen de conservatieve wens in dat wij allen voor onszelf zullen zorgen middels private spaar-, verzeker- en beleggingsconstructies en alleen de allerarmsten nog collectief worden verlicht. Het idee is dat juist door het succes van de verzorgingsstaat velen er geen direct belang meer bij hebben. Zij kunnen zich bijvoorbeeld grotendeels onttrekken aan de risico's van ziekte en werkloosheid. Alleen een moreel appèl

⁴¹ W. Banning *Ons socialisme*, p. 19. Zie voor een andere formulering W. Banning *De geestelijke achtergrond van het socialisme*, p. 579-580.

⁴² M.B. ter Borg, 'De actualiteit van Bannings personalisme', in: M.B. ter Borg (red.) *Banning als denker*, Uitgeverij de Ploeg, Utrecht, 1988; p. 79.

kan hen nog ertoe overhalen deze voorzieningen op te hoesten voor minder fortuinlijke medeburgers.⁴³ Een morele grondslag voor de verzorgingsstaat is dus nu een roep om altruïsme omdat we inzien dat een beroep op welbegrepen eigenbelang niet meer voldoende is. Deze kijkt op de zaak verdoezelt misschien toch de overeenkomsten. Want, ook al was Bannings ethisch socialisme vooral een reactie op het marxisme, het bedoelde wel degelijk een moreel appèl te zijn, en niet alleen aan de arbeiders om met zichzelf solidair te zijn: juist Banning wilde immers al voor de oorlog de SDAP omvormen van een proletarische partij tot een partij voor het hele volk.

Op dit punt lijkt mij Banning dus onverminderd actueel. Als bezwaar tegen deze benadering is wel ingebracht dat Bannings ethisch socialisme te weinig aandacht heeft voor wetenschap enerzijds en macht anderzijds. Ik citeer Joop van den Berg, op een studiedag over de actualiteit van Banning in 1987 [hebben dit soort middagen een ritueel karakter?] :

"Zijn en andermans 'personalisme' (..) heeft toch de weg geopend voor een te weinig gericht en te weinig op wetenschappelijk inzicht gebaseerd exclusief ethisch socialisme nadien. Een enkel beroep op beweerde 'ongelijkheid' en 'onrechtvaardigheid' werd genoeg om de PvdA verschrikt te doen opveren. (...) In het individuele verkeer tussen mens en medemens moge gezindheid voldoende zijn, in het politieke verkeer is zij even noodzakelijk als onvoldoende."⁴⁴

Of Bannings denken dit effect daadwerkelijk heeft gehad, weet ik niet. Het lijkt me echter op zijn minst eenzijdig om hem zo'n 'moralisering van de politiek' te verwijten. Dat legt teveel de nadruk op het personalisme en te weinig op de institutionalisering daarvan in het socialisme. Juist Banning heeft daarvoor gepleit door middel van een 'rechtsorde van de arbeid'. En hij maakte heel duidelijk dat het hem daarbij niet alleen ging om sociale wetgeving en sociale verzekeringen, maar ook om bijvoorbeeld samenwerking van werkgevers en werknemers in 'organen met publiekrechtelijke bevoegdheid'.⁴⁵ Ons geliefde poldermodel dus. Op dit punt lijkt mij Bannings denken onverminderd actueel en gerechtvaardigd.

Ook hier gaat het echter – net als bij de doorbraak en het personalisme – meer om de grondhouding of inspiratie dan om de inhoud van onze actuele politiek. Deze inhoud is sterk gewijzigd ten opzichte van Bannings tijd. Minstens twee zaken kon hij niet voorzien. Ten eerste dat onze morele beweging zich zou uitbreiden van de positie van de arbeider naar allerlei nieuwe vraagstukken. Niet alleen de arbeider, maar ook het milieu en de dieren, minderheden van allerlei soort en

⁴³ Paul Kalma *Links, rechts en de vooruitgang*, Mets & Schild en Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 2004; p. 99, 101, 107-110.

⁴⁴ Joop van den Berg, 'Bannings rol in de sociaaldemocratie', in: *Tijd en Taak*, 15-5-1987, p. 9-13.

⁴⁵ W. Banning, *De dag van morgen*, p. 97/98.

allerlei nieuwe technologische risico's maken dat nieuwe vormen van publieke bescherming zijn opgekomen. De eenzijdige tegenstelling van arbeid en kapitaal heeft plaats gemaakt voor een proliferatie van nieuwe zwakke partijen in nieuwe maatschappelijke verhoudingen. Dat valt Banning niet aan te rekenen, maar betekent wel dat ethisch socialisme vandaag de dag inhoudelijk iets geheel anders moet betekenen.

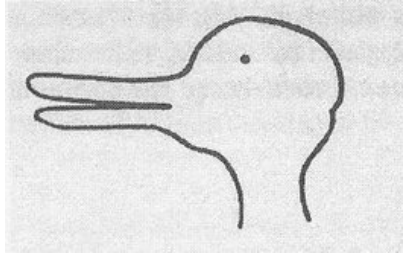
Daarnaast zijn er de al genoemde schaduwzijden van de verzorgingsstaat, die aan zijn eigen succes ten onder dreigt te gaan. En daarbuiten liggende factoren zoals vergrijzing en globalisering die haar onder druk zetten. Ook dat alles kon Banning niet voorzien. In een zojuist verschenen boekje bepleit Romke van de Veen als antwoord daarop een sociaaldemocratische visie met o.a. meer plichten voor nieuwkomers in Nederland, het organiseren van collectieve voorzieningen op lagere niveaus dan de nationale staat, het inbrengen van meer eigen risico's in de collectieve verzekeringen, geen WAO voor niet-arbeidsgerelateerde ongelukken, een plicht tot het aanvaarden van werk, en de constructie van een 'sociaal Europa'. Dit alles is volgens hem nodig, juist om de gewenste saamhorigheid en solidariteit in stand te houden.⁴⁶ Of dat zo is, weet ik niet. Maar het toont wel aan dat de inhoud van een 'ethisch socialisme' sterk kan veranderen door de tijd heen. Dat lijkt me geen probleem, maar het betekent wel dat we aan Bannings geschriften verder niet meer zo heel veel hebben. De verhouding tussen levensbeschouwing en politiek in de doorbraakgedachte, de verhouding tussen individu en gemeenschap in het personalisme, de verhouding tussen solidariteit en eigenbelang in het ethisch socialisme – al deze principiële leerstukken zijn op te vatten als verhoudingen, d.w.z. als spanningen die telkens opnieuw moeten worden verzoend. We kunnen inspiratie opdoen bij de manier waarop Banning deze verzoeningen in zijn tijd tot stand bracht. Maar wij moeten onze eigen verzoening tot stand brengen. En daarbij kan de historie ons geen argumenten leveren – alleen inspiratie en een besef waarvoor we het allemaal doen.

⁴⁶ Romke van der Veen, *Nieuwe vormen van solidariteit. Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat*, Mets & Schilt en Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 2005.

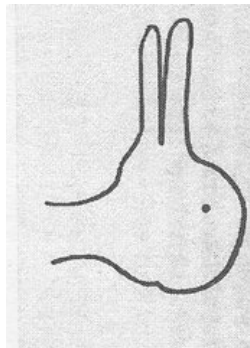
Procestheologie

Jaap Holkema

Iets vertellen over procesfilosofie en -theologie is extra lastig omdat ze de werkelijkheid op een andere wijze beziet en benadert dan wij gewend zijn. Ik wil dit verduidelijken met behulp van een prentje uit een boek van Wittgenstein.

Wat je hier ziet is een eendje, de lange uitsteeksels vormen de snavel, het puntje is het oog en de ribbel in het achterhoofd is niets noemenswaardig. Maar als ik de tekening een kwartslag draai is het een haasje: de lange uitsteeksels zijn de oren geworden, het puntje is nog het oog, maar het ribbeltje is een mond geworden.

De waargenomen werkelijkheid, het lijnsysteem, is gelijk gebleven, maar we beschrijven en interpreteren het geheel anders. Zo interpreteert de procesfilosofie de werkelijkheid op een andere manier

Bij deze inleiding in de procestheologie wil ik eerst enkele opmerkingen maken over het ontstaan en de ontwikkeling van de procesfilosofie, daarna ga ik iets zeggen over het wereldbeeld van de procesfilosofie, waarna ik overga naar de procestheologie, hierbij zal ik laten zien hoe men over God, de goddelijke eigenschappen, en over de relatie tussen God en mens, of liever tussen God en de wereld denkt. Ik hoop dan af te sluiten met enkele voorbeelden van de wijze

waarop de processtheologie omstreden vraagstukken uit de theologie benadert en tot een oplossing brengt, ik zal het daarbij hebben over de transcendentie en immanentie van God, het probleem van het kwaad, en tenslotte over het eeuwig leven.

a. Historisch gedeelte

De processtheologie is ontstaan uit de procesfilosofie van Alfred North Whitehead (1861-1947). Whitehead was een Engels wiskundige, die samen met zijn leerling, de later als pacifist en atheïst beroemd geworden Bertrand Russell, een standaardwerk heeft geschreven over de grondslagen van de wiskunde, de *Principia Mathematica*. Vervolgens heeft hij gezocht naar een wiskundig betere formulering van de relativiteitstheorie van Einstein. Dit bracht hem ertoe erover na te denken, hoe de wereld in elkaar zit en wat er eigenlijk gebeurt als wij dingen waarnemen. De klassieke, materialistische visie was door de moderne natuurkunde onhoudbaar gebleken. Zo is Whitehead's werkkterrein geleidelijk veranderd van wiskunde naar filosofie. Hij heeft die overgang vorm gegeven door zijn baan als wiskundehoogleraar in Engeland op te zeggen, en hoogleraar filosofie in de Verenigde Staten te worden. Hij deed dat in 1924, 63 jaar oud, wij zouden nu zeggen VUT- of FPU gerechtigd. In Amerika werkte hij zijn denkbeelden verder uit en daar schreef hij ook het standaardwerk van het procesdenken *Process and Reality*. Dit is extreem moeilijk leesbaar, niet alleen vanwege de inhoud maar ook door de onsystematische opzet en de gewoonte van Whitehead de drukproeven van zijn boeken nooit te corrigeren. Toch wist hij in Amerika medewerkers en studenten voor zijn metafysica te interesseren.

Eén daarvan was Charles Hartshorne, die Whiteheads denken vooral in godsdienstfilosofische zin verder heeft uitgewerkt. Hartshorne leefde van 1897 tot 2000. Hij heeft tot vrijwel het eind van zijn leven meegedaan in de theologisch/filosofische discussies rondom zijn denken. Begin 2000, wist hij nog trots op te merken dat hij de enige filosoof was die in drie eeuwen had geleefd. Hartshorne heeft op een rationele wijze de leer van God willen behandelen en daar is hij mijns inziens behoorlijk in geslaagd. Dat hij rationeel te werk is gegaan mag ook blijken uit het feit dat hij een renaissance van de godsbewijzen heeft ingeluid. Hij heeft met behulp van de mathematische modale logica het ontologisch godsbewijs van Anselmus weer nieuw leven ingeblazen. Tegelijk met Hartshorne, maar ook vaak door Hartshorne kwamen er steeds meer theologen die vanuit het procesdenken hun theologie wilden opbouwen. Momenteel bestaat er een procesfilosofische organisatie, met vooral leden in de Verenigde Staten, maar ook in België, Australië en Japan, en de laatste tijd ook in Duitsland en China.

b. Filosofie.

Filosofen hebben de neiging te zoeken naar die dingen in de werkelijkheid, welke vastliggen, onbetwifelbaar en onveranderlijk zijn. Kandidaten voor al die vastigheid zijn geweest: atomen, de ideeën bij Plato, de absolute geest bij Hegel,

of het "ik denk" bij Descartes. Maar meestal werd er toch weer getwijfeld aan al die vastigheid en zekerheid en werd er weer naar iets nieuws gezocht. Je kunt ook zeggen dat de procesfilosofie iets heeft waarvan ze meent dat het onveranderlijk is, dat zijn namelijk de gebeurtenissen uit het verleden, die liggen zonder meer vast. Die gebeurtenissen liggen vast, van sommige gebeurtenissen is dat wel jammer, je zou ook kunnen zeggen zonde, maar er is niets meer aan te veranderen. Wel te veranderen is de invloed die de voorbije gebeurtenissen hebben op het heden en de toekomst. Voor toekomstige gebeurtenissen moet nog een beslissing worden genomen hoe die eruit zullen zien. Toekomstige gebeurtenissen liggen niet vast, daar is nog veel mogelijk, zij het dat er door het vastliggende verleden wel beperkingen aan de keuzes worden opgelegd. Bij dit proces van het kiezen voor een nieuwe gebeurtenis, speelt God een rol, God reikt namelijk op grond van het verleden ons een aantal (ook vernieuwende) mogelijkheden aan. Uit die door God gegeven mogelijkheden maken wij een keuze voor de totstandkoming van een nieuwe gebeurtenis. Als de beslissing door ons genomen is, ligt de gebeurtenis vast, en pas dan kan God weet hebben van de gebeurtenis. Dat de toekomst voor de wereld open is en dus niet volledig door God wordt gekend en bepaald is door vele vroegere theologen o.a.. Calvijn bestreden.

Samenvattend: De werkelijkheid is een proces waarbij gebeurtenissen uit het verleden samenkomen in een gebeurtenis-nu, en waarbij uit de mogelijkheden en vrijheden die het verleden ons laat, en God ons biedt, een keuze wordt gedaan. Deze keuze is een vrije creatieve keuze waarbij iets nieuws ontstaat. Is de gebeurtenis-nu vastgelegd dan gaat ze als vaststaande gebeurtenis het verleden in, en heeft weer invloed op toekomstige gebeurtenissen. De creatieve, beslissende rol in de gebeurtenis hoeft niet per se door de mens gespeeld te worden, ook dieren kiezen uit de door hen aangereikte mogelijkheden, ook levende cellen kiezen uit de hun aangereikte mogelijkheden, ook atomen kiezen uit de hun aangereikte mogelijkheden (Whitehead begon met zijn visie op de werkelijkheid juist bij de vrijheid op atomair niveau.) Op alle niveaus is er dus een keuze uit het verleden, waarbij dit verleden creatief wordt omgewerkt tot een nieuwe gebeurtenis, die weer inwerkt op toekomstige gebeurtenissen.

Laten we eens een gebeurtenis bekijken die u vertrouwd is. U luistert naar iemand. Maar op het moment dat u de zinnen hoort zijn ze al uitgesproken komen dus uit het verleden, al is het wel een zeer recent verleden. Maar behalve de zinnen die u hoort, dringen ook andere dingen uit het verleden bij u naar binnen, een huis achter de schouder van de spreker, een lastige vlieg om uw hoofd, of dingen uit uw herinnering van enkele dagen of jaren terug. U hebt de keuze om de volgende gebeurtenis door een van deze gebeurtenissen in hoofdzaak te laten bepalen. Is de gebeurtenis vastgelegd dan kan hij in de toekomst, zo meteen, morgen of over enkele jaren weer naar boven komen om mee te werken in een nieuwe gebeurtenis. De concrete werkelijkheid bestaat dus uit gebeurtenissen, dit zijn voor de procesfilosofie de laatste dingen, hier stopt de ontleding van de werkelijkheid. Het

doet wel wat denken aan de eerste regel van de *Tractatus* van Wittgenstein (overigens geen procesfiloof): "De wereld is alles wat het geval is, de wereld bestaat uit feiten, niet uit dingen".

Maar als de wereld dan bestaat uit gebeurtenissen wat zijn dan de dingen die we gewend zijn om ons heen waar te nemen, zoals tafels, dieren, mensen. Zo'n ding ziet de procesfilosofie als een aaneengeschakelde serie gebeurtenissen, die alle iets gemeenschappelijks hebben. De gebeurtenissen zijn concreet, het ding is er een abstractie van. Zo ben "ik, Jaap Holkema" dus een abstractie van alle gebeurtenissen die samen mijn leven vormen. Al die gebeurtenissen hebben de gemeenschappelijke eigenschap dat "ik" deel uitmaakt van die gebeurtenissen Een ander beeld: de gebeurtenissen die mijn leven vormen zijn als kralen aan een koord, waarbij het koord "ik" is, dit koord houdt de gebeurtenissen bij elkaar. Maar in de gebeurtenissen die mijn leven vormen ben ik niet alleen aanwezig. In de gebeurtenis van het gesprek waar ik het zopas over had, bent u, maar ook de spreker, het huis, de vlieg en de herinneringen aanwezig. Al deze gebeurtenissen komen dus in die éne gebeurtenis samen, die op zijn beurt weer, samen met andere gebeurtenissen, op een volgende gebeurtenis inwerkt. Whitehead spreekt over het vele dat één wordt en het vele met één vermeerdert. In de gebeurtenissen zijn we dus nooit alleen, maar altijd verbonden met anderen en andere dingen. De wereld is dus een voortgaand creatief proces waar alles met elkaar verbonden is. Medemenselijkheid en milieubewustzijn zijn dus geen wezensvreemde zaken in de procesfilosofie.

Zopas ben ik afgedaald van de mens naar de atomen, maar wat tot nu toe gezegd is geldt ook voor God. Ook voor God ligt het verleden vast, en is de toekomst open en werkt het verleden op de toekomst in. En ook God is met zijn schepping in het proces opgenomen, ik kan ook zeggen: God is het proces. De wereld beperkt door zijn verleden Gods mogelijkheden. God geeft bij het aanreiken van de mogelijkheden aan ons te kennen wat hij van ons zou willen, God dwingt hierbij niet, God beveelt niet, God laat ons de vrijheid. God nodigt uit, God motiveert voor hem te kiezen. Het leidend motief bij de keuze is dat waarheid, schoonheid, nieuwhed en vrede in de wereld worden bevorderd. En als we de keuze hebben gemaakt mogen we ervan genieten, mag het ons voldoening geven, maar God zal er ook van genieten. God geniet van zijn schepping, als die schepping geniet.

Dit idee is niet zelfzuchtig, omdat het een genieten in een sociaal proces is. Als een medemens lijdt kan ik niet volop genieten, misschien kan ik me nog wel voor het lijden afsluiten, maar God kan dat niet, omdat Hij elke gebeurtenis in zich opneemt. Een wereld waar honger wordt geleden, is een arme wereld en maakt God armer. Een wereld waar de walvissen uitsterven, beneemt God een deel van zijn genieten en maakt hen tot een armere God. Wel aardig in dit verband is op te merken dat Hartshorne een kenner en liefhebber was vogelgezang was. Het getijl van vogeltjes is een genot voor het vogeltje, maar ook voor Hartshorne, en het ge-

not van het vogeltje en van Hartshorne is een genot voor God. Zo genieten ouders en grootouders toch ook van het genieten van hun kinderen en kleinkinderen.

c. Procestheologie.

Ik wil nu het begrip God verder uitwerken. In overeenstemming met Tillich kun je God omschrijven als een wezen dat door ieder mens aanbeden en gediend moet kunnen worden. Als dat zo is, moet God het meest volmaakte wezen zijn dat er is. Dit is volgens de middeleeuwer Anselmus en Hartshorne nog niet genoeg: "Hij/Zij is niet alleen het meest volmaakte wezen, maar er is ook geen groter, volmakter wezen *denkbaar*." Deze volmaaktheid of perfectie houdt in dat Hij alle positieve eigenschappen op volmaakte wijze bezit. Nu is in het verleden dit toeschrijven van eigenschappen aan God verkeerd gebeurd. Men ging als volgt te werk. We nemen twee eigenschappen welke tegenover elkaar staan, die als het ware de twee uiterste polen op een schaal zijn, bijvoorbeeld 'sterk - zwak'. We vragen ons dan af welke van de twee eigenschappen het beste bij God past. Dat is dan sterk, en dan noemen we God dus sterk of machtig en nog liever almachtig. Dat doen we vervolgens met allerlei paren eigenschappen: eeuwig - tijdelijk, zijn - worden enzovoort. Door zo het hele rijtje af te werken komt de volgende God uit de bus: God is eeuwig, sterk (almachtig dus), actief, absoluut, bestaand, onveranderlijk, alwetend, noodzakelijk, geest, eenvoudig en natuurlijk mannelijk. Maar waar moet je met de andere eigenschappen naartoe? Voor het pantheïsme is dat moeilijk, omdat God met het al samenvalt, dan is er geen plaats meer voor deze eigenschappen, die worden dan ook als louter schijn beschouwd. Buiten het pantheïsme, waar God niet met de wereld samenvalt, maar transcendent is, buiten de wereld staat, worden de eigenschappen welke we niet aan God toekennen, aan de wereld of aan de mens toegekend. De wereld en de mens zijn dan zwak, tijdelijk, passief, relatief, geworden (geschapen), mogelijk, stoffelijk, samengesteld (dus ontbindbaar), veranderlijk (wispelturig), kenbaar en natuurlijk vrouwelijk (denk aan moeder aarde). Dit is het Godsbeeld en wereldbeeld van bijvoorbeeld Thomas van Aquino, dus de Rooms-katholieke kerk, en Calvijn, dus het gereformeerd christendom.

Je kunt je afvragen waarom dit - door Hartshorne het eenzijdig genoemde Godsbeeld - zo populair is geworden. Daar zijn drie redenen voor te bedenken: **1e** Het is eenvoudig. Het is namelijk moeilijk om eeuwig en tijdelijk in één wezen te denken. **2e** Het stemt overeen met de ervaring: actief en sterk lijken op het eerste gezicht betere eigenschappen dan passief en zwak. **3e** Ze waren ook nuttig voor een mens in een bedreigende wereld; daar heb je meer aan een sterke, onveranderlijke, eeuwige God dan aan een zwakke, veranderlijke, tijdelijke God. En misschien speelde ook wel mee dat de hoogste aardse macht ook dezelfde despotische trekken vertoonde. Men gaf zodoende Gode wat des keizers is.

Maar laten we de drie punten nog eens bekijken. **1^e** Misschien is het wel eenvoudiger, maar daarom hoeft het nog niet juist te zijn. In het begin is zo'n methode te billijken, maar in de loop van de tijd niet meer. **2^e** Natuurlijk is er veel in de

ervaring, dat voor zo'n God pleit, en we zullen die ervaring straks weer nodig hebben, maar er is ook ervaring die pleit voor een relatieve God, een God die relaties, betrekkingen met zijn schepping aangaat. Relatief is geen negatieve eigenschap. Mensen die met andere mensen betrekkingen onderhouden zullen we op grond daarvan positief waarderen. Als mensen veel mogelijkheden hebben vinden we dat ook positief. Vergelijken we eens een mens met een aap en met een worm. De mens heeft meer mogelijkheden dan de aap en de aap heeft weer meer mogelijkheden dan de worm. En als we dus mogelijkheden bij God uitsluiten, dan vergelijken we God dus eerder met een worm dan met een mens. 3^e Natuurlijk hebben we een onveranderlijke God nodig, maar die onveranderlijkheid hebben we nodig als onveranderlijkheid bijvoorbeeld in zijn trouw. Dit is het "Ik ben die ik ben" uit *Exodus*, dat eigenlijk "Ik zal er zijn, je kunt op me aan" betekent. En Gods almacht kan niet betekenen dat de wereld niets of nietig is. Een veranderlijke God die acht slaat op wat er in zijn wereld gebeurt, is een grotere troost dan een God die dat niet kan.

Nu Hartshornes tweezijdige aanpak. Deze houdt in dat hij van elk tweetal polaire eigenschappen ze beide aan God toekent. Maar kan dat wel? Ja, dat kan als we beide eigenschappen aan verschillende aspecten van God toekennen. In een groot flatgebouw kun je best kleinbehuisd zijn. En een kleuterschool kan best oud zijn, terwijl de kleuters natuurlijk jong zijn. Dus ook voor God kunnen we wel zoeken naar het samengaan van beide eigenschappen. Laten we *absoluut -relatief* nemen, dan wil dat zeggen dat God absoluut is, dus onafhankelijk van elk ander wezen, en God is relatief, hij staat dus in betrekking met elk ander wezen. Dit lijkt onlogisch. Maar bekijk het eens op deze manier: Wat voor wereld er ook is, God staat in betrekking met die wereld, God heeft met die wereld van doen. Onverschillig wat voor wereld, het doet er niet toe wat voor wereld (dat is het absolute aspect), God staat er mee in betrekking (dat is het relatieve aspect). Het is de concrete God die met de wereld in betrekking staat. Het absolute, het los van wat voor wereld ook, aspect van God wordt dus afgeleid uit de concrete God en is dus een abstractie. Voor *eeuwig - tijdelijk* geldt net zoiets: God staat op elk moment in contact met zijn wereld. Dit elk in *elk moment* drukt het eeuwige aspect uit, het moment drukt het tijdelijke aspect uit. Het moment is concreet, het elke is abstract. God zal onveranderlijk (abstract) met elke veranderlijke wereld (concreet) in relatie staan, en daardoor zelf ook veranderen.

We onderscheiden dus twee aspecten bij God namelijk een abstract aspect, hierin is God absoluut, onveranderlijk, noodzakelijk, eeuwig en bestaand. Dit is dus precies de God die we bij de eenzijdige methode tegenkwamen. Die God is er dus nog steeds, maar nu als een abstract aspect van God. Het concrete aspect van God is dus het aspect waar God relatief, tijdelijk, niet-noodzakelijk, veranderlijk en wordend is. En dit zijn juist de eigenschappen waarvan men vroeger dacht dat je ze niet aan God mocht toeschrijven, terwijl je deze eigenschappen maar moeilijk bij God kunt missen. Hartshorne gaat nog verder door te stellen dat de beide

polaire eigenschappen niet enkel samen zijn te denken, maar hij acht het zelfs noodzakelijk dat je ze samen denkt. Eenheid is er enkel in veelheid. Het zijnde is wat in het worden gelijk blijft. Noodzaak is wat in alle mogelijke werelden het geval is.

d. Antwoorden van de procesfilosofie op enkele theologische vragen

Wereldomvattendheid, liefde, milieu

De procestheologie gaat er met vele anderen van uit dat God het wezen is, groter dan er niets gedacht kan worden. Als dat zo is dan kan de wereld niet buiten God liggen, want dan zou God samen met de wereld groter zijn dan God, of we kennen aan de wereld geen enkele waarde toe. God omvat en overstijgt dus de wereld. Dit is de betekenis van het woord panentheïsme (Alles in God) waarmee Hartshorne zijn theologie aangeeft. Theologisch uitgedrukt God is transcendent aan de wereld, en de wereld is immanent aan God. Ik kan me dus ook niet in de titel van het voorlaatste boek van Kuitert vinden, die luidt. "Voor een tijd een plaats van God. Een karakteristiek van de mens" Ik zou liever spreken over "Voor eeuwig een plaats voor mens en wereld. Een karakteristiek van God".

Om een ander beeld te gebruiken: Je kunt ook zeggen de wereld is Gods lichaam. En zoals wij de pijn en het genot in onze lichaamscellen voelen, zo voelt God ons leed en plezier als zijn leed en plezier. Het Gebod in het Nieuwe Testament Gij zult God liefhebben met geheel uw hart, met geheel uw ziel, met geheel uw verstand en met alle krachten, is nu ook een begrijpelijker opdracht want we kunnen God liefhebben door onze naaste lief te hebben, want de naaste is in God. Zo ook: Wat Gij de minste van uw broeders hebt gedaan, hebt gij mij gedaan. Bovendien als de hele wereld tot Gods lichaam behoort, is God dus ook de God van de dieren, de planten en de "levenloze natuur" en die behoren we dus ook in onze liefde voor God mee te nemen. Eerbied voor de natuur is dus eerbied voor Gods lichaam.

Alwetendheid en almacht, kwaad en zonde

God als wezen groter dan er niets gedacht kan worden, heeft dus kennis van alles wat gekend kan worden, God weet dus van alle dingen die gebeurd zijn, maar van de dingen die nog niet gebeurd zijn, dus van de toekomst, heeft God geen kennis. God kent de toekomst enkel in de mogelijkheden die er voor de toekomstige gebeurtenissen zijn. Kennis van de concrete gebeurtenissen heeft God pas als de gebeurtenissen zichzelf vastgelegd hebben, daarin is God dus afhankelijk van de wereld.

Die beslissing tot het vastleggen van de gebeurtenis wordt niet door God genomen, God heeft dus niet alle macht, In die zin is God niet almachtig, God is wel de grootste macht. Gods invloed op de wereld ligt in het aanreiken van mogelijkheden voor de te vormen gebeurtenis. God legt zijn wil niet dwingend op, maar zet aan tot gebeurtenissen die de wereld mooier, beter, harmonieuzer maken. Als we deze aansporingen van God in de wind slaan, zou je dat zonde kunnen noemen. Het is zonde als niet gebeurt wat God van ons verlangt. En omdat er in de

wereld de vrijheid bestaat verkeerde beslissingen te nemen, en deze ook genomen worden, ontstaat het kwaad in de wereld. Ook kunnen verschillende gebeurtenissen een aan elkaar tegenstrijdig doel of goed tot stand brengen, dit kunnen we ook kwaad noemen. God heeft dit kwaad niet gewild, maar God kan het niet tegenhouden omdat het de beslissingen van de wereld zijn. Wat God wel kan doen is, als hij deze gebeurtenissen tot zich heeft genomen, dat hij ze daarna ten goede keert. Dat wil zeggen dat hij op grond van deze slechte gebeurtenissen, toch weer een perspectief op een beter wereld biedt. We kunnen erop vertrouwen dat God alles ten goede keert, en misschien mogen we hier wel spreken van genade.

Dood en eeuwig leven

God neemt kennis van alle gebeurtenissen in de wereld, en deze worden voor eeuwig in Gods geheugen opgenomen en zullen voortdurend het leven van God verrijken. Dat ik leef en geleefd heb doet er dus voor God toe, ik zal eeuwig geleefd hebben, ik zal eeuwig in de herinnering van God blijven. Mijn leven wordt door God gekend, maar dit kennen van God is geen wetenschappelijk kennen, maar meer het kennen van een moeder van haar kind, of zoals Whitehead het zegt: Gods kennen van ons is het voelen van ons voelen. Mijn leven is te vergelijken met een boek waar zo lang ik leef, steeds weer nieuwe gebeurtenissen aan worden toegevoegd. tot het moment waarop ik sterf, dan wordt de laatste bladzijde van het boek geschreven, er worden dan geen nieuwe bladzijden meer toegevoegd, maar het boek wordt niet weggegooid. Na mijn dood kunnen geen nieuwe gebeurtenissen aan mijn leven worden toegevoegd. Maar alles in mijn leven zal eeuwig bewaard blijven. Bij de dood wordt er dus niets vernietigd of weggedaan, er wordt nooit iets vernietigd of weggedaan, er worden dan alleen geen nieuwe gebeurtenissen meer toegevoegd.

Ik hoop dat dit verhaal een aantal dingen over de processtheologie duidelijk heeft gemaakt. De processtheologie biedt volgens mij elegante en rationele oplossingen voor oude problemen uit de theologie Maar vooral leert de processtheologie ons God kennen als een reisgenoot, die mede lijdt. En het is een theologie met een open toekomst die wij in vrijheid en verantwoordelijkheid kunnen verwerklijken.

Literatuur.

Wil men verder kennis maken met de processtheologie dan is in de eerste plaats te wijzen op de inleiding van *Philosophers Speak of God* van Charles Hartshorne en William R. Reese. Dit is een beknopte, maar duidelijke inleiding in de processtheologie.

Veel toepassingen van het procesdenken op allerlei maatschappelijke problemen heeft Hartshorne ondergebracht in zijn *The Logic of Perfection* hier staat ook zijn modale versie van het ontologisch godsbewijs in. Hij rekent in *Omnipotence and other Theological Mistakes* af met fouten die de theologen door de eeuwen hebben gemaakt.

Is Hartshorne vooral godsdienstfilosoof, Marjorie Hewitt Suchocki is vooral theologe, ze heeft in *God, Christ and Church* een soort processtheologische geloofsleer gegeven, en in *Divinity and Diversity* geeft de ondertitel precies aan wat ze wil bieden: *A Christian Affirmation of Religious Pluralism*.

Voor u gelezen - 1

Roger Lenaers, *De droom van Nebukadnezar of het einde van een middeleeuwse kerk* (2001) en *Uittocht uit oud-christelijke mythen* (2003), TGL, Leuven/Berg en Dal, pkb, prijs elk € 6.00 incl. porto.

Nebukadnezars droom en oud-christelijke mythen

Sjoerd L. Bonting

Roger Lenaers (1925) is rooms-katholiek priester en jezueet en is nu na een rijk geschakeerde loopbaan pastor in twee bergdorpen in Tirol. In de rust van Tirol heeft hij tijd gevonden om de gehele Rooms-katholieke geloofsleer eens kritisch te bekijken. Hij ontpopt zich als de katholieke tegenhanger van Kuitert. Hij zegt daarmee voor anderen de weg vrij te maken voor een geloof dat zich in de 21ste eeuw thuis kan voelen. Hoewel zijn kritiek op vele van de behandelde onderwerpen ook voor andere delen van de christelijke kerk gelden, schrijft hij vooral voor rooms-katholieke lezers.

Lenaers gaat tewerk volgens een vast patroon: hij onderscheidt bij elk onderwerp tussen heteronomie, autonomie en theonomie. Heteronomie is de beschouwingswijze opgelegd door de kerkelijke machthebbers (maar ook die van Jezus, erkent hij), waarin de 'bovennatuurlijke' wereld een axioma is. Autonomie ontstond door het opkomen van de natuurwetenschap, waardoor het bovennatuurlijke axioma vervangen werd door het axioma van deze wereld. Omdat wij deel zijn van de kosmos, moeten wij ook autonoom zijn en de morele wet in onszelf vinden. Om God toch een plaats te geven in deze autonome wereld, zoekt Lenaers naar een theonomie. Daarin wordt God de diepste wezenheid van alles, maar er is slechts één wereld, de onze. Als we belijden dat God schepper is van hemel en aarde, dan vallen we weer terug in de heteronomie.

Lenaers blijft echter een antwoord schuldig op de vraag: is God dan uitsluitend immanent (in deze wereld)? Instemmend citeert hij Kuitert: "Alles wat we zeggen over 'boven', komt van 'beneden'" Maar zou de God, die kosmos en mens geschapen heeft, dan niet in staat zijn zich aan ons te openbaren? Is daaruit niet de Bijbel ontstaan, weliswaar door mensen geschreven, maar toch niet volledig autonoom? In een later hoofdstuk over de Bijbel, spreekt hij wel van 'openbaring', maar ziet dit als licht dat van beneden (uit de mens) komt.

Dogma's zijn het resultaat van heteronoom denken en dienen dus gewantrouwd te worden, zegt Lenaers. Ze blijven wel geldig, maar ze moeten anders geformuleerd worden, want hun taal is de moderne mens vreemd geworden. Hieraan wijt hij de leegloop van de kerken. Mij lijkt dat de verouderde kerktaal niet de enige oorzaak

is van de ontkerkelijking. Bovendien, is niet elke preek, die deze naam verdient, een herformulering van bijbelse en kerkelijke teksten?

Als voorbeeld bespreekt hij de maagdelijke geboorte van Jezus, die hij verwerpt. Dat doe ik ook, maar Lenaers geeft niet de biologische, bijbelse en theologische gronden die men daarvoor kan aanvoeren, en evenmin het alternatief van de incarnatie van het Woord. Lenaers valt de Vaticaanse catechismus van 1994 aan wegens het niet vermelden van de evolutieeler en een wankel verdediging van de erfsondeleer. Terecht meen ik, maar ook hier weer biedt hij geen duidelijk en redelijk alternatief. In 'Uittocht' komt hij uitvoerig terug op Maria en de Maria-verering (hoofdstuk 6), maar ook hier biedt hij geen redelijk alternatief. Vervolgens wijdt hij een hoofdstuk aan de democratisering van het Romeinse leergezag. Hoe wenselijk ook, Lenaers maakt niet duidelijk hoe hij zich dit voorstelt en hoe hij de dan optredende problemen denkt op te lossen.

In de laatste hoofdstukken van 'Droom' behandelt hij de zeven sacramenten op dezelfde wijze. Kritiek op de traditionele interpretatie en hantering, maar te weinig frisse en alternatieve interpretaties naar mijn mening..

Na 'Droom' volgt dan 'Uittocht', waarvan volgens Lenaers het doel is "uit het kerkelijke huis, dat op instorten staat, al wat kostbaar is te redden." Hierbij gaat hij in op de hoofdpunten van de Apostolische Geloofsbelijdenis en biedt tot slot een herformulering van de traditionele tekst. Het eerste artikel luidt dan: "Ik geloof in God, oneindige Liefde die zich soeverein uitdrukt in de evolutie van kosmos en mens". Daartegen heb ik geen overwegend bezwaar, maar is dit nu ineens veel duidelijker en inspirerender dan het traditionele "Ik geloof in God de almachtige Vader, die hemel en aarde gemaakt heeft"?

Aan wie kan ik deze boeken nu aanbevelen? Aan allen die met de traditionele leerstellingen van de kerken in de knoop zitten, met name hen die van katholieke huize komen. Maar of ze er, behalve sympathie voor hun probleem, wezenlijke oplossingen in vinden?

Voor u gelezen - 2

Harry Kuitert: *Hetzelfde anders zien - Het christelijk geloof als verbeelding*, Uitg.Ten Have, Kampen, 2005, 224 blzz., € 17,90

Het geloof als verbeelding *Henk Hogeboom van Buggenum*

"Met name natuurwetenschappers die gelovig zijn opgevoed, hebben de neiging naar een Constructeur te blijven zoeken. Maar wat levert dat op voor het geloof? De verlegenheid wordt er alleen maar groter door. Wat wil een gelovig christen met een wereld, waar mankementen aan lichaam en ziel worden opgelopen, omdat

de natuur niet (en nooit) volmaakt is? Wat zo'n constructeur ook wezen moge, met de God uit het boek Genesis heeft hij niets te maken [...] Weet hebben van een Schepper, en [...] van zijn plan met de wereld (ik las het bij Cees Dekker) is fantasie. Het is geen weten in de zin van kennis, waaraan informatie over de wereld wordt ontleend [...] Elke christelijke theorie, die schepping als informatie over het ontstaan van de wereld opvat, komt in de knoop met het eigen geloof, verstrikt zich in onoplosbare wetenschappelijke problemen,[...] in het kwaad, het fysieke en het morele beide" (p.141/142).

Ziehier een citaat uit het boek van Kuitert en daarmee een staaltje van zijn soms vreemde redeneertrant. Immers, geen wetenschapper (ook Dekker niet) zoekt naar een 'Constructeur'. Hooguit zal hij via wetenschappelijk werk tot de conclusie komen: het is alsof een constructeur onze wereld heeft ontworpen, zo geniaal zit ze in elkaar. Waarmee niet gezegd is, dat hij 'weet heeft van een plan', laat staan van een 'scheppingsplan'. Wel kan hij uit de *gegevens* (niet: de *informatie* - zie p. 29) van zijn onderzoek een theorie opstellen over het ontstaan van de wereld. Geen 'christelijke', maar een wetenschappelijke! Deze kan door andere theorieën worden bijgesteld. Het geloof zal de visie van de wetenschap op de werkelijkheid kunnen aanvullen, het zal er echter nooit mee in tegenspraak kunnen zijn.

Nog een citaat: "... aan de opbloei van de toekomstverwachting als centraal thema was het marxisme niet onschuldig. Maar pas nadat het zich van het communisme had losgezongen in, bijvoorbeeld, de filosofie van Ernst Bloch, kreeg het vat op de kerken. De theologie van de hoop (Jürgen Moltmann) is een vertaling van Bloch in termen van het christelijk geloof." (p.146) Maar even verder: Hoop? "Het Koninkrijk Gods is van verbeelding, korter en beter kun je het niet zeggen. Niet gedropt van bovenaf, geen informatie over de toekomst, maar bedenkfel van beneden - Een verleden is niet genoeg. Mensen hebben een toekomst nodig [...] En zoals mensen niet zonder kleren kunnen leven in ons klimaat, zo hebben ze de religies nodig om hun hoop op een andere wereld dan die van ellende en verdriet levend te houden." (p. 149) Eerder: "Het Koninkrijk Gods is geen voorspelling, ook geen belofte die alleen God kan waarmaken, maar menselijke verbeelding. Het is de christelijke utopie; en utopie betekent: nergens te vinden". (p. 146)

Kuitert weet het zeker: Religie dient er slechts voor om de hoop op iets in stand te houden, dat er niet is, of liever niet hoeft te zijn, maar slechts in onze verbeelding bestaat; bedenkfel is 'van beneden'. Dat ontwikkelingen - ook die van het denken, van taal, verbeelding - al vanaf de *big bang* tot stand kwamen door wisselwerking met de omgeving, door *informatie* dus, lees je niet bij Kuitert. Zo gezien immers zou ook elke religie een stap betekenen in een proces van *bewustwording* (niet: van *verbeelding* alleen) van onze weg en wereld. De theoloog Martin Leiner ziet (p. 14) het werk van Teilhard over evolutie in die zin als een hoopvolle voortzetting van dat van o.a. Moltmann. Wie zich door Kuiterts verbeelding laat meeslepen komt uit in Nergenshuizen. Anders kan ik het helaas niet zien.

Voor u gelezen - 3

Cees Dekker, Ronald Meester en René van Woudenberg (red.) *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp? - Over toeval en doelgerichtheid in de evolutie* - Uitg. Ten Have, 2005, ISBN 90 259 5483 9, 350 blzz., € 24,90

JUIST DE WETENSCHAP ZIET IN DAT AAN HET BESTAAN EEN ONTWERP TEN GRONDSLAG LIGT.

Wijbrand de Steur

De meeste van de vijftien auteurs van dit boek zijn als wetenschapper op grond van hun waarnemingen en studie ertoe gekomen de mens en het hele bestaan te zien als de manifestatie van een ontwerper, van een demiurg of een goddelijk entiteit. En dat is het tegenovergestelde van de opvatting van de beroemde paleontoloog Stephen Jay Gould, die de mens in een van de zes TV-interviews in 1993 van Wim Kayser als een 'schitterend ongeluk' kenschetste. Gould was ervan overtuigd dat de evolutie via *toevallige* veranderingen is verlopen. Het toeval zat hem daarbij volgens hem niet alleen in de fouten bij de reproductie van organismen, maar ook in de wisselende klimatologische omstandigheden als gevolg van grote veranderingen door meteorinslagen en dergelijke, waarvan het al dan niet overleven in de strijd om het bestaan kon afhangen. Dat uit zo'n chaotische ontwikkeling zoiets perfects als de mens is voortgekomen is een ongelofelijk en uiterst onwaarschijnlijk feit, en dat kan zich daarom nooit herhalen - aldus Gould.

Echter, juist vanuit de wetenschap - zo wordt in het boek betoogd - moet men concluderen dat de kosmos en de biologische en culturele evolutie niet (alleen) het gevolg kunnen zijn van een mechanisme, dat werkt volgens onveranderlijke natuurwetten en toevallige mutaties op grond van genetische reproductiefouten. Nee, alles wijst erop dat onze evolutie doelgericht is en volgens een geniaal ontwerp verloopt. Dit betekent dat de auteurs het neodarwinisme maar in zeer beperkte mate geldig verklaren, hoewel zij zeker niet het bijbelse creationisme op grond van het boek *Genesis* omhelzen, de sektarische stroming die vooral in Amerika veel opgeld doet en die ervan uitgaat dat de aarde in zeven dagen zo'n 6000 jaar geleden in zijn geheel geschapen zou zijn. Nee, voor de schrijvers, als de eigentijdse biologen, astronomen, biochemici, sociologen en filosofen die zij zijn, is de actuele stand van de wetenschap het uitgangspunt. Voor hun stelling dat er zoiets als *Intelligent Design* (ID) bestaat, beroepen zij zich in hoofdzaak op de boeken van Behe en Dembski, die de idee van ID in de jaren 1993-1998 gelanceerd hebben en daarover nog steeds publiceren en vooral ook tegenwerpingen repliceren. Behe meent dat, indien aangetoond kan worden dat een organisch systeem niet het gevolg kan zijn van toeval of natuurwetten, geconcludeerd moet worden dat er sprake is van een blauwdruk, van een ontwerp en een ontwerper.

Is het ten aanzien van technische artefacten evident dat deze een ontwerp en een ontwerper impliceren, in het geval van bijvoorbeeld levende organismen is dat helemaal niet zo vanzelfsprekend. Juist het feit dat Darwin in zijn evolutietheorie geen God meer nodig had, maar die evolutie geheel op natuurlijke wijze meende te kunnen verklaren, is bijvoorbeeld de reden dat Gould Darwin als de grootste geleerde aller tijden zag en dat Dawkins vond dat de hele Westerse cultuur van Plato tot Darwin achterhaald was en dat de ware wetenschap in feite met Darwin begonnen is. De strijd om het bestaan en het zich doorzetten van de sterkste – van de *fittest* - is de darwinistische idee, die gemeengoed is geworden, en die idee breidt zich nog steeds verder uit op alle gebieden van het bestaan. Als er dan toch stemmen klinken die pleiten voor het spirituele principe van een intelligent ontwerp als grondslag van de kosmos vanuit de wetenschap zelf, die doorgaans materialistisch is georiënteerd,, dan is dat van het allergrootste belang voor onze culturele toekomst.

De verdienste van dit boek is niet zozeer een nieuwe bijdrage te leveren aan de idee van doelgerichtheid van de evolutie en de ID daarachter, die verdienste ligt vooral in het pogen om deze ID-inzichten, die emergeren uit onbevangen wetenschappelijk onderzoek, op populair wetenschappelijke wijze voor de niet-deskundige geïnteresseerden helder te verwoorden. Zijn de auteurs daarin geslaagd? Naar mijn mening niet helemaal. Zeker, het moet als positief worden gewaardeerd, dat de individuele schrijvers ieder een eigen standpunt vertegenwoordigen ook als dit soms tegenstrijdig is aan dat van de anderen. Dit heeft echter wel geleid tot weinig samenhang en tot nogal wat herhalingen. Daardoor kan de aandacht van de lezer makkelijk verslappen. Met name is dit het geval als een onderwerp wordt aangesneden, dat door een vorige auteur al eerder in het boek veel duidelijker werd besproken. Een voorbeeld daarvan is het begrip '*gecompliceerde specificatie*' dat door Cees Dekker (blz.56/7) helder wordt verwoord, maar dat door de toelichting van René Woudenberg (blz. 304/5) de mist in gaat. En dat terwijl het juist in het kader van de *filosofie* van het ID geschreven is. Dit essay van Woudenberg en zijn laatste (nr. 18 en 21) kunnen wat mij betreft beter ongelezen blijven. Hoewel namelijk het hierin verwoorde deïsme een filosofisch goed te beargumenteren levensbeschouwing is, gaat dit toch aan de essentie van ID voorbij. Immers, wil het begrip 'ontwerp' in de evolutie betekenis hebben, dan hoort daar een 'ontwerper' van een plan voor deze ontwikkeling bij. Een plan, dat door een niet-materieel principe is gemaakt. Te denken valt dan aan een entelechie met een bovenmenselijke intelligentie en creativiteit, iets waarmee dus de veronderstelling van het neodarwinisme, dat e.e.a geheel op toevallige variatie en natuurlijke selectie berust, in tegenspraak is. En daarmee vervalt ook m.i. de deïstisch optie, die veronderstelt dat God met de oerkrnal ook alle wetmatigheden heeft geselecteerd en alle regels en plannen volgens de algoritmen van het toeval heeft ingepland, waarna de zaken zagezegd automatisch afrollen.

De meeste andere auteurs beperken zich echter tot de suggestie dat er sprake is van een intelligent ontwerp en een ontwerpende instantie en spreken zich er niet

over uit welke levensbeschouwing daarbij zou moeten horen. Toch is er één auteur, die pleit voor de idee dat er een God en universele wereldgeest is, die alles creëert, stuurt en onderhoudt. Een creativiteit die ook de mens in zijn cultuur, religie en taal eigen is. Het andere uiterste van het geboden spectrum aan opvattingen is dat van Ronald Meester, die het woord 'ontwerp' geheel wil vermijden en liever van 'informatie' spreekt. Je moet je dan m.i. wel bezinnen op wat in dit geval het begrip 'informatie' inhoudt als daar geen ontwerper bij zou horen. Daarop gaat Ronald Meester inderdaad in hoofdstuk 13 uitvoerig in, helaas zonder dat het mij nu echt duidelijk wordt waarin dit begrip afwijkt van begrippen als kennis, idee, ontwerp, plan enz.

Het standpunt dat enkele auteurs aanhangen dat *"een intelligent ontwerp niet persé hoeft te verwijzen naar het bestaan van een intelligent wezen"* kan de schrijver van het 17de essay, Juleon Schins, niet begrijpen. *"Menen dat er geen intelligent hoger wezen bestaat, is geen atheïstisch manifest maar manifeste onzin"* (blz. 274). Hij acht de these van het bestaan van ID dan ook zeer overtuigend, vooral omdat Behe argumenteert dat de darwinistische verklaring van de evolutie door variatie en selectie ontoereikend is. Hij draagt zelf meer algemene filosofische argumenten aan. De menselijke meervoudige intentionaliteit, de ethiek en de taal kunnen zijn inziens niet door de darwinistische variatie en selectie ontstaan zijn. Op grond daarvan meent hij het bestaan van een geestelijk niet materieel principe in de mens aangetoond te hebben. Ik vind dit essay niet echt duidelijk en boven-dien valt het min of meer buiten het kader van de doelstelling van het boek.

De andere auteurs sluiten beter, en veelal zelfs nauw, aan bij die doelstelling. De beschouwingen van Behe waarnaar, zoals gezegd, bijna alle auteurs verwijzen, maken het bestaan van ID zeker plausibel. Behe laat namelijk zien dat er biologische organismen en organen zijn, die hoewel deze ten opzichte van de voorgaande vele nieuwe elementen vertonen, in één keer plotseling moeten zijn ontstaan, omdat een deel van zo'n orgaan niet functioneert en volstrekt zinloos is, ja zelfs het bestaande organisme hindert en dus in de strijd om het bestaan van de darwinistische evolutie zal verdwijnen, voordat een volgend onderdeel daarop kan voortbouwen. Hier kan er dus geen sprake zijn van een lange reeks toevallige mutaties als gevolg van fouten in de reproductie. Nee, hier ontstaat in één keer een nieuwe, perfect werkende structuur volgens een intelligent ontwerp. Dit inzicht lijkt mij inderdaad van het allergrootste belang. Juist die wetenschappers, die onderzoek doen in een bij uitstek materialistisch veld - namelijk dat van de darwinistische evolutietheorie, die gekenmerkt wordt door de afwezigheid van elk godsbegrip, van elk het materiële overstijgende principe, en die het leven reduceert tot een richtingloze strijd om het bestaan en een doorzetting van de sterksten en geschiktsten zonder enig spiritueel doel, en dat alles op basis van toevallige mutaties in de genen - uitgerekend zij komen tot de overtuiging dat deze reductivistische theorie niet deugt. Ik hoop van harte dat verder onderzoek hun mening zal ondersteunen, want dat zou dan weleens een copernicaans keerpunt in de cultuurgeschiedenis kunnen gaan betekenen.

Het boek is ingedeeld in de rubrieken Geschiedenis/Biologi/Kosmologie/Wiskunde/Menswetenschappen/Filosofie. De rubriek Filosofie is weinig diepgravend. Dat bijvoorbeeld de evolutietheorie van Darwin in feite volgens de demarcatiegedachte van Popper een metafysische theorie is; dat er allerlei steekhoudende logische en fenomenologische bezwaren tegen ingebracht kunnen worden en dat er spirituele alternatieve theorieën zijn ontwikkeld zoals van Teilhard Chardin, die ook past in de ID-gedachte, dat alles wordt in dit boek niet aan de orde gesteld. De buiten Nederland nauwelijks bekende reformatorische wijsbegeerte van Dooyeweerd wordt overigens wel een aantal keren met het ID in verband gebracht, terwijl diens zienswijze juist inhoudt dat de goddelijke ontwerper het aardse bestaan transcendeert en zich na het in gang zetten daarvan niet met het aardse gebeuren bemoeit. Een ander minpuntje is het feit dat er geen registers in het boek zijn opgenomen. Voor een boek als dit zijn registers een absoluut vereiste, dunkt mij.

Niettemin vind ik het, zoals eerder gezegd, buitengewoon verheugend dat de auteurs in de huidige woestijn van de postmoderne zinloosheid de moed hebben opgebracht hun spirituele visie op de evolutie, de mens en zijn bestaan op schrift te stellen. Het is geen gemakkelijke stof, zeker niet voor een 'algemeen lezerspubliek' waarop de schrijvers zich toch richten. Ze veronderstelt zelfs hier en daar een aanzienlijke voorkennis. Toch verwacht ik dat velen van dit boek kennis zullen nemen. Doordat minister Van der Hoeven van Onderwijs dit thema in de Kamer aan de orde heeft gesteld, heeft het boek al de aandacht getrokken van vele in de evolutietheorie geïnteresseerden, zoals bijvoorbeeld uit de lawine van ingezonden brieven in de NRC blijkt. In de vaktijdschriften kwam nogal wat commentaar op de actie van de minister. Veelal wordt daarin het belang van ID niet bepaald ingezien. Zo wil Marcel Möring in *De Ingenieur* en in *Filosofie Magazine* theologie en natuurwetenschappen strikt gescheiden houden. En zelfs de meta-fysicus prof. Herman Berger is in het tijdschrift *Filosofie* (nr.3, juni-juli 2005) die mening toegedaan. De wetenschap dient zich te beperken tot kwantiteit, tot de uitgebreidheid van Descartes, en die niet te vermengen met de kwaliteiten van de metafysica, zo betoogt hij.

Net als in het boek gaan deze tegenstanders van het ID niet in op de mogelijkheid van convergentie van kwantiteit en kwaliteit. Hegel was tenslotte van mening dat de materiële verschijnselen veruitwendigingen zijn van de Absolute Geest en Portmann en Bolk en ook Teilhard beschrijven de kwaliteit van de kwantiteit. De lichamelijke verschijning van de mens bijvoorbeeld kan men immers ervaren als de manifestatie van zijn geest en psyche. Dat alles valt buiten het denkraam van genoemde deskundigen, maar dat je onderscheid moet maken tussen studie van de materiële structuren en de meer psychische en spirituele, daarin hebben ze gelijk. Die moeten echter niet worden *gescheiden* en omheind apart worden gezet, maar worden *onderscheiden* en op elkaar betrokken, want ze hebben alles met elkaar te maken.